

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BERDAQ NOMIDAGI QORAQALPOQ
DAVLAT UNIVERSITETI

BAKALAVRIATNING O'ZBEK FILOLOGIYASI
YO'NALISHI UCHUN

O'ZBEK XALQ OG'ZAKI IJODI

fanidan

MA'RUZALAR MATNI

NUKUS 2008

Tuzuvchi: Assistant M.Qurbaniyazov

Taqrizchi: Ajiniyoz nomidagi NDPI o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasini mudiri S.Matyakubov

Ma'ruzalar matni Qoraqalpoq Davlat universiteti
O'zbek filologiyasi fakulteti o'zbek filologiyasi kafedrasining
2008 yil 25-avgustdagi yig'ilishida muhokama qilinib
ma'qullangan

Kafedra mudiri:

dots. H.Abdullayev

1-mavzu: KIRISH: FOL`KLOR VA FOL`KLORShUNOSLIK.

Reja:

- 1.Fol`klor haqida.
- 2.Fol`klorshunoslikning tarkibiy qismlari.
- 3.Fol`klorning o`ziga xos belgilari.
- 4.Xulosa.

Tayanch atamalar: folpklor;
an`anaviylik; variantlilik;
badixaguylik; anonimlik.

MUAMMOLAR:

1. Fol`klor so`zining lug`aviy va terminologik ma`nolari. Uning tor va keng terminologik ma`nolari: go`zallik qonunlari asosida xalq tomonidan yaratilgan har qanday ijod mahsuli tushunilishi terminining keng ma`nosi, faqat xalq og`zaki poetik ijodinigina anglatishi tor ma`nosi ekanligi.

2. Fol`klorshunoslik fol`klorni o`rganuvchi fan sifatida. Uning boshqa fanlar bilan aloqasi: fol`klorshunoslik va tilshunoslik, adabiyotshunoslik; fol`klorshunoslik va tarix, arxeologiya, etnografiya; fol`klorshunoslik va falsafa, san`atshunoslik.

Fol`klorshunoslikning tarkibiy qismlari:

a) xalq ijodi namunalarini to`plash fol`klorshunoslikning tarkibiy qismi sifatida. Bu bo`limning vazifalari, fol`klor to`plash ishining shakllari to`risida;

b) fol`klor matnshunosligi. Bu sohaning vazifasi: xalq og`zaki poetik ijodi namunalarining turli variantlarini qiyoslash, badiyot, estetik printsiplari asosida tanlash va nashrga tayyorlash hamda nashr etish;

v) fol`klor tadqiqotlari. Bu sohaning o`ziga xosligi, fol`klor o`rganishda boshqa fan va mutaxassisliklar bilan hamkorlik.

Fol`klor xalq o`zaki poetik ijodi, xalq ijodining boshqa turlari – musiqa, raqs, artistlik va boshqalar, bularning o`zaro aloqasi.

Fol`klor va yozma adabiyot, ular orsidagi umumiy jihatlar: har ikkisining ham so`z san`ati ekanligi, har ikkisida ham hayot lavhalarining tasvirlanishi, voqelikning ma`lum bir estetik printsiplarga asoslangan holda badiiy obrazlar orqali ko`rsatilishi, shuningdek, vazifadagi ta`limiylik va tarbiyaviylik, tasviriy vositalar mushtarakligi.

3. Fol`klorning o`ziga xos belgilari: a) fol`klor – o`zaki ijod, o`zakilik fol`klorga xos etakchi belgi ekanligi; uning o`zaki ijod namunalarining tarqalishi va ommalashuvida muhim faktor sanalishi. Badihago`ylik (improvizatsiya) haqida ma`lumot. Fol`klorning o`zgarishlarga uchrashida, badiiy jihatdan takomillashuvida badihago`ylikning roli; ijrochining g`oyaviy niyati va badiha(go`ylik);

b) fol'klor – kollektiv ijodi. Fol'klorda ijodkor (dastlabki) individ-shaxsning asta-sekin umumjamoaga singib ketishi (anonimlik vujudga kelishi), kollektiv ijodi ustivorligining kelib chiqishi va kollektivlik fol'klorning muhim belgilaridan biriga aylanishi;

v) an'anaviylik. Mazmun va shaklda an'anaviylikning namoyon bo'lishi;

g) variantlilik. Variantlilikning: a) etnografiya bilan bo'lanishi- turli uru' va qabilalar dunyoqarashi, yashash va fikrlash tarzi hamda ruhiy dunyosi variantlar kelib chiqishining omili sifatida; b) iqtisodiyot bilan bo'lanishi – ishlab chiqarish va iste'mol variantlilik omili sifatida; v) ijrochi bilan bo'lanishi – ijrochilarning ijtimoiy, siyosiy, falsafiy qarashlaridagi o'zgachaliklar variantlilik omili sifatida;

d) o'zgaruvchanlik – fol'klorning o'ziga xos xususiyatlaridan biriekanligi. O'zgaruvchanlikning fol'klorga xos boshqa xususiyatlar – o'zakilik, kollektivlik, badihago'ylik kabilar bilan, shuningdek, jamiyat taraqqiyoti bilan bo'lanishi.

e) anonimlik – fol'klor asarining dastlabki yaratuvchisi noma'lum ekanligi.

"Fol'klor" inglizcha so'z bo'lib, uning lu'aviy mahnosi quyidagicha: fol'k-xalq, lore-donishmandlik. Fanda bu so'zning tor va keng terminalogik mahnolari mavjud. Go'zallik qonunlari asosida xalq tomonidan yaratilgan har qanday ijod maxsuli tushunilishi-terminning keng mahnosidir. Bunda xalq sanhati, amaliy sanhat, musiqa sanhati, raqs sanhati, kashtachilik kabi go'zallik qonunlari asosida yaratilgan barcha ijod maxsuli tushuniladi. Atamaning tor mahnosida esa faqat xalq o'zaki poetik ijodi, ya'ni xalq tomonidan yaratilgan o'zaki badiiy so'z sanhati tushuniladi.

Bu atama birinchi marta 1846 yili ingliz olimi Vir'yam Tome tomonidan ilmiy olamga olib kirilgan. O'zbek fol'klorshunoslik ilmida esa, dastlab, atoqli olim Xodi Zarif tomonidan XX asrning 30-yillarida istehmolga kiritilgan. Fol'klorni, ya'ni o'zaki badiiy so'z sanhatini o'rganuvchi fan fol'klorshunoslik deb yuritiladi.

Xalq tomonidan yaratilgan so'z sanhati asarlari boshqa fanlar tomonidan ham o'rganiladi. Masalan, tilshunoslik fol'klorni til nuqtai nazaridan o'rganadi, bu bilan shevalarga xos bo'lgan muxum xususiyatlarni belgilaydi. Ayrim mintaqalarga xos bo'lgan lug'aviy birliklarni aniqlaydi. Tilning tarixiy taraqqiyotini belgilashda ham fol'klor qimmatli manbadir.

Ma'lumki, fol'klorda shu fol'klorni yaratgan halqning urf-odati, turli an'analari, ruhiyati, fikrlash tarzi, falsafasi aks etadi. Shunga muvofiq fol'klorni etnografiya, psixologiya, falsafa kabi qator fanlar ham o'rganadi. Bunda Har bir fan o'z mundarija maydonidan kelib chiqib shu ko'radi. Fol'klorshunoslikni fol'klorga so'z sanhati sifatda qaraydi.

Fol'klorshunoslik so'z sanhatinn o'rganuachi fan sifatda, birinchi navbatda, adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlari bilan zich bo'lanadi. Shuningdek, fol'klorshunoslik, tarix, etnografiya, falsafa, psixologiya, sanhatshunoslik kabilar bilan ham alokadordir.

Fol'klorshunoslik fan sifatida uch tarkibiy qismdan iborat bo'ladi.

1. Fol'klorshunoslik fan sifatida, dastlab, faoliyatini o'zini o'rganish obyekti bo'lgan o'zaki ijod manbalarini to'plashdan boshlaydi. Bu bo'limning vazifasi o'zaki ijod namunalari qanday bo'lsa, o'shandayligicha yilishdan iboratdir.

Fol'klorshunoslikning ikkinchi tarkibiy qismi fol'klor matnshunosligi deb yuritiladi. Bu bo'limning vazifasi to'plangan namunalarni nashr etishdir. Buning uchun esa nashrga tayorlash zarur. Mana shu jarayonda to'plangan namunalarning turli variantlari qiyoslanadi. Badiyot estetik printsiplariga xos xolda tanlanadi va nashr etiladi.

Fol'klorshunoslikning uchinchi tarkibiy qismi fol'klor tadqiqoti deb yuritiladi.

Bu bilimning vazifasi tadqiqotdir. Akademik yo'nalishdagi tadqiqotda fol'klorshunoslik boshqa fanlar bilan hamroxlik qiladi. Masalan, tadqiqotning uslubiy asoslari, fol'klorga sanhat asarlari sifatida qaralishi va shu asosda baxolanishi falsafa hamda sanhatshunoslik estetik printsiplaridan kelib chiqishni taqozo etadi. Badiiy qaxramon va u etishgan muhit ruxiyatini bilishga bo'lgan ehtiyoj fol'klorshunoslikni psixologiya bilan hamkorlik qilishga olib keladi. Xullas, fol'klor tadqiqoti analitik ish sifatida fol'klorshunoslikni tarix va etnografiya bilan bo'laydi.

Fol'klor ham, ma'lumki, adabiyot, o'zaki adabiyot, yani so'z sanhati. Uning adabiyotning boshqa ko'rinishi-yozma adabiyot bilan umumiy bo'lgan tomonlarini ham yodda tutmoq lozim. Mana shu jihatdan qaraganda ular orasida quyidagi umumiylikni kuzatish mumkin:

- Har ikkisi ham so'z sanhati, tasvir vositasi so'zdir;
- Har ikkisida ham hayot va undagi voqea-xodisalar tasvirlanadi;
- Voqealar ma'lum bir estetik printsiplarga asoslangan xolda tasvirlanadi;
- Hayot va uning lavxalari badiiy obrazlar orqali tasvirlanadi;
- Obraz va obrazlilik umumiyligi mavjud;
- Tasvir vositalari umumiyligi mavjud;
- Adabiy tur umumiyligi mavjud;
- Vazifa mushtarakligi mavjud tahlimiy, tarbiyaviy, estetik vazifalar umumiydir;

Ayni bir paytda fol'klorning o'ziga xos tomonlari ham bor bo'lib, bu belgilar quyidagilardan iboratdir:

1. Og'zakilik. Fol'klor og'zaki ijoddir. Bu uning etakchi belgisii sanaladi. Xuddi shu og'zakilik fol'klor namunalari keng tarqalishi va ommalashuvida muhim faktor sifatida xizmat qiladi.

Fol'klor namunalari paydo bo'lish nuqtai nazaridan qaraganda ham og'zakidir, u o'zaki vujudga keladi, badiiy sayqal topishi, qayta-qayta ishlanishi ham o'zaki kechadi: o'izdan o'izga o'tib borish jarayonida Har bir ijod namunasi tobora badiiylashadi, polsemantik mahno kasb eta boradi. Bu esa badiiy so'z sanhatining asosiy xususiyatlaridan sanaladi.

Og'zakilik natijasida asar matni va o'oyasida turli og'zgarishlar bo'lishi ham mumkin. Bu esa, o'z navbatida, fol'klor tur va janrlari xususiyatlarida ham aks etadi. Masalan, Har qanday zamonda fol'klor matndagi eng muhim, davr va tuzum qonun-qoidalariga oson singib keta oladigan motivlar saklanadi, ana shu davr uchun ahamiyatini yo'qotgan motivlar tushib qoladi. Ana shu jarayonda davr ehtiyojiga mos

bo'lgan davrni ifodalovchi epizodlar fol'lor namunalari matnidani o'rin oladi. Natijada fol'lor asarlari turli o'garishlarga uchraydi. Bu o'zgarishlar tufayli u yoki bu janrga mansub asar boshq bir janr sirasiga o'ib koladi, asar xajmi ham yo yiriklashadi yoki kichrayadi. Yiriklashish tufayli kichik asar, ya'ni ertak dostoiga aylanishi mumkin va, aksincha, doston ertakka aylanishi mumkin.

Turli o'zgarishlar kelib chiqishining yana bir omili baxshilarning badixaguyligidir.

Badixa (improvizatsiya) tayyorgarliksiz badiiy asar yaratish. Baxshi tayyor, o'zi o'zlashtirgan fol'lor asarini xikoya qilish - kuylash jarayonida uning matniga o'zgartirishlar kiritishi mumkin. Bunga sabab tomoshabinlar auditoriyasi.

Agar mana shu auditoriya baxshiga ilxom baxsh etib tursa, ilxomlangan baxshi bor ovozda kuylash natijasida o'zidan ham qo'shib yuboradi va natijada asar matnida o'zgarish yuzaga keladi. O'zgaruvchanlikning yana bir omili ijodkorning `oyaviy niyati. Ijrochi - baxshi o'z niyati va `oyasiga moslab, fol'lor asari matnining ayrim o'rinlarini o'zgartirishi mumkin. Umuman olganda, barcha o'zgarishlarning asosida og'zakilik yotadi.

2.Fol'lorning yana bir o'ziga xos belgisi uning kollektiv ijod maxsuli ekanligidir.

Fol'lorlarda dastlabki ijodkor individ shaxs asta-sekin umumjamoaqa singib ketadi va unutiladi. Bunda ham fol'lorning og'zakilik tabiati etakchi rol o'ynaydi. Yana bir jihati shundaki, birinchi ijodkor shaxs tomonidan aytilgan gap sayqal topishga, badiiy ishlanishga muxtoj bo'ladi. Ana shu ishlanish-tufayli fol'lor asari o'zining dastlabki yaratuvchisidan uzoqlashadi. Mana shu omillar tufayli -kollektivlik fol'lorning muxim belgisiga aylanadi.

Z.Fol'lorning navbatdagi o'ziga xos belgisi uning anhanaviyligida ko'rinadi.

Anhaviylik vujudga kelishining omili ham o'zakylkdir. Anhanaviylik tufayli badiiy ijod namunalari matnida nisbatan barqaror ifoda yo'llari kathiylashadi. Bu narsa tasvirning poetik vositalarida ham doimiylik-kasb etadi.

Anhanaviylik fol'lor asarlarining mazmun va shakli, kompozitsion tuziliishida namoyon bo'ladi.

4. Variantlilik fol'lorning o'ziga xos belgilaridan biridir.

Variantlilik kelib chiqishi etnografiya bilan bo'lanadi. Turli urug'-qabilalar o'zlarining dunyokarashi, yashash va fikrlash tarzi, hamda ruxiy dunyosi bilan o'zaro farqlanadi. Mana shu farqlar turli variantlar kelib chiqishiga olib keladi.

Variantlilikning yana bir omili iqtisodiyot bilan bo'lanadi. Ishlab chiqarish, iste'mol turlichaligi ham variantlar Har xilligini vujudga keltiradi.

Ijrochilarning ijtimoiy, siyosiy va falsafiy karashlaridagi o'zgachaliklar variantlilik vujudga kelishining navbatdagi omilidir.

5. Fol'lorga xos belgi sifatida o'zgaruvchanlik fol'lorga xos boshqa belgilarning, xususan, o'zakilik, kollektivlik, badixaguylik kabi xususiyatlarning maxsuli sifatida vujudga keladi. Shuningdek, bunda jamiyat rivojining ham o'rni bor.

6. Anonimlik fol'lorning o'ziga xos belgilaridan biridir.

Xullas, 1846 yili ingliz fol'lorshunosi tomonidan fanga atama sifatida olib kirilgan "Fol'lor" so'zi lug'aviy jihatdan xalq va

donishmandlik mahnolarini anglatib, fanda xalq tomonidan yaratilgan sanhat asarlarini ifodalaydi. Bu xaqdagi ilm esa fol'klorshunoslik deb yuritiladi.

Yozma adabiyot bilan umumiy tomonlari mavjud bo'lganidek, o'ziga xos xususiyatlari ham mavjuddir.

Nazorat savollari:

1. Fol'klor nima?
2. Fol'klor atamasi kim tomondan va qachon, fanga olib kirilgan?
3. Fol'klor va yozma adabiyotning umumiy tomonlari nimalarda ko'rinadi?
4. O'zakilik deganda nimani tushuniladi?
5. «Kollektiv ijod maxsuli» tushunchasi nimani anglatadi?
6. Ananaviylik nima?
7. Variantlilik nima?
8. O'zgaruvchanlik nima?
9. Anonimlik nima?
10. Fol'klorshunoslik bo'limlari nimalar bilan shug'ullanadi?

Adabiyotlar:

1. X. Razzokov, T. Mirzaev, O. Sobirov, K. Imomov. O'zbek xalq o'zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.

2. T. Mirzaev va boshqalar. O'zbek xalq, og'zaki poetik ijodi. Toshkent, 1990.

Z. N. Xotamov, B. Sarimsakov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izoxli lu'ati. Toshkent, 1979.

2-mavzu: QADIMGI DAVR QARASHLARI VA FOLKLOR, FOL'KLORNING QADIMIY MANBALARI.

Reja:

1. Inson qarashlari va ibtidoiy tasavvurlar.
2. Animizm.
3. Fetishizm.
4. Totemizm.
5. Ibtidoiy tasavvurlarning fol'klorda ifodalanishi.
6. Antik davr grek olimlari asarlari.
7. "Avesto".
8. "Devonu lug'otit turk".
9. Xulosa.

Tayanch atamalar: animizm;
fetishizm; totemizm.

MUAMMOLAR:

1. Ibtidoiy odamning tabiat va jamiyat ilk tasavvur va qarashlari; animistik qarash, animizm, fetishizm, totemistik ishonch-e'tiqod, totemizm, bularning o'zaki

poetik ijod namunalarida aks etishi, «Yoriltosh», «Oq bilakxon», «Yalmo'iz kampir», «Qilich botir», «Cho'loq bo'ri», «Bo'ri qiz», «Bo'ri» ertak va afsonalari.

2. Turon zamni elining qadimgi davr fol'klori manbalari: antik davr yunon olimlari Gerodot, Polien asarlari. «To'maris» va «Shiroq» rivoyatlari qadimiy qahramonlik eposi namunalari sifatida.

«Avesto». «Avesto» muallifi – Zardo'sht, uning shaxsi, faoliyat sohalari: notiqlik, she'riyat, tarix, etnografiya, falsafa. Uning Vatani haqida ma'lumot, bu haqda jahon olimlarining qarashlari: Sharq va 'arb oqimlari. Zardo'shtiylik ruhiy-ma'naviy oqim sifatida; uning vujudga kelish davridagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, Temur inqilobi davri haqida ma'lumot. Imperiya tipidagi davlatlar vujudga kelishi. Yangi ideologiyaga ehtiyoj.

«Avesto»ga Evropaning munosabati: Pliniy (eradan oldingi III asr), ingliz olimi Jorj Bouje, frantsuz olimi Anketil` Dyupperon, nemis faylasufi Fridrix Nitsshe va boshqalar «Avesto» haqida.

«Avesto» qomusiy asar sifatida. Uning mundarijasi: a) Yasna, b) Yasht, v) Vendidot, g) Visparat. Bular haqida ma'lumot.

«Avesto»da ma'naviyat, madaniyat diniy va ijtimoiy hayotga doir qarashlarning berilishi: meditsina, ekologiya, ayol va farzand munosabatiga doir fikrlar.

Mahmud Qosh'aryning «Devonu lu'otit turk» asari. «Devon»da berilgan fol'klar namunalari.

Insonning obhektiv olamga, mavjud borliqqa bo'lgan munosabati uning qarashlarida ifodalanadi. Bu qarashlar esa inson tajribalari, bilimi asosida shakllanadi. Bilim, kelib chiqish nuqtai nazaridan ijtimoiy xodisadir, u jamiyat paydo bo'lishi bilan tasavvur va tushunchalar shaklida namoyon bo'ladi. Bu tasavvur va tushunchalarda obhektiv borliq, insonni o'rab turgan muhit aks etadi.

Ijtimoiy xodisa sifatidagi bilimdan tashqari instinkt orqali tirik mavjudotga o'tadigan instinktiv bilim ham mavjud bo'lib, u insonlarga ham, hayvonlarga ham bir xilda xosdir. Masalan, Har bir hayvon turi yashash tarzini instinktiv o'zlashtiradi. Instinktiv bilim, odatda, tugma bo'ladi.

Ijtimoiy bilim kundalik tajribalar asosida yiladi, kundalik turmush bilimlari, biror tabiiy va ijtimoiy xodisani maxsus o'rganish orqali shakllantiriladi ilmiy bilim Har qanday xolda ham inson tafakkuri tinimsiz bilimga qarab intiladi, bilimga tomon Harakat qiladi.

Mana shu bilimga bo'liq xolda insonning ijtimoiyiyosiy, falsafiy, axloqiy, ilmiy, diniy hamda badiiy-estetik qarashlari shakllanadi.

Inson qarashlarida uning tabiatga, insonga, jamiyatga turli ijtimoiy Harakat va guruxlar faoliyatiga, tarixiy voqea-xodisalarga, o'zini o'rab turgan tor va keng muhitga, umuman, butun koinot va uning vujudga kelishga bo'lgan munosabatlari ifodalanadi, anna shu munosabatlar ko'rinadi.

Ma'lumki, ibtidoiy odam o'zini o'rat turgan muhit-tabiat va uning sirlariga ilmiy yondasha olmas edi. Uning yashash tarzi, bor yoki yo'q bo'lishi tabiat va uning marhamatiga, ya'ni odaga beradigan inhom-marhamatiga bo'liq bo'lgan. Tabiat esa insonni doim ham avaylay bermas edi, o'z inhomlari Bilan bir xilda siylay bermas edi. Shuning uchun ham turli tabiiy xodisalar-qur'oqchilik, suv toshini, er qimirlashi kabilardan ibtidoiy inson qo'rqqar, talvasaga tushar edi. Chunki bu xodisalar inson ko'ziga notabiiy bo'lib ko'ringan va o'z navbatida, vaxiaga tushgan insonni tabiatdagi turli xodisalariga singishiga olib kelgan. Bunga sabab ibtidoiy odam mavjud barcha narsalarni jonli, ongli, maqsadli deb biladi. (Masalan, jonsiz bo'lsa, er qimirlaydimi?)

Mana shunday qarashlardan qadimgi davrning dunyoqarashi falsafasi sifatida ibtidoiy tasavvurlar-animizm, fetishizm va totemizm paydo bo'lgan.

Lotincha «anima» so'zining lu'aviy mahnosi «jon» so'zi ifodalaydigan tushunchaga mos keladi. Bu so'zdan «animizm» atamasi kelib chiqqan bo'lib, unga muvofiq ibtidoiy tasavvurlar majmui tushuniladi.

Animistik dunyoqarash kishilikning badiiy faoliyati, xususan, o'zaki poetik ijodida ham o'z aksini topgan. Jumladan, turkiy xalqlar o'zaki ijodida animistik tushunchalar Bilan bo'liq motiv va syujetlarni ko'rish mumkin. Masalan, «Yoriltosh» ertagida etrak qaxramoni toshga topinadi, yolboradi, «O'ril, yoril, toshlaray», Deya yi'lab qo'shiqdan so'ng esa berkiladi. Bu obrazli ifoda animistik dunyoqarashning o'zaki badiiy ijoddagi namunasidir. Shuningdek, «Qilich botir» ertagida qaxramonning joni uning qilichida ekanligi ham animistik tasavvur Bilan bo'lanadi. Bu tasavvur bo'yicha daryolarda ham, toshda ham, quduqda ham, qamishda ham jon bor. O'zaki badiiy adabiyotda esa ular jonli odamlardek qatnashadilar-gapga tushunadilar. Shuni aloxida tahkidlash kerakki, ko'p xollarda jon kiritib tasvirlangan jonsiz predmetlar ijobiy vazifa bajaradilar. Masalan, "Eriltosh" da tosh ijobiy qaxramon qo'shi'iga-yolborishiga "qulok soladi", ya'ni yoriladi va bekiladi, shu ijobiy qaxramon singlisi (bu-ham ijobiy qaxramon) qo'shi'iga madadkor sifatida javob qaytaradi-yoriladi va bekiladi. Biroq salbiy qaxramon qo'shi'ida kuylangan ishni "bajarmaydi"-yorilmaydi va bekilmaydi. Bu ham animistik dunyoqarash, xalq orzusi, istaklari bilan bo'liqligi, yashash yo'lida topgan xayoliy najoti bilan aloqadorligini ko'rsatadi.

Demak, animizm ibtidoiy odam tushunchasi, jonsiz narsaga jonli deb qarash tushunchasi, shu tushunchalar sistemasidir.

«Fetish» portugalcha so'z bo'lib, "tumor" ma'nosini anglatadi.

Ibtidoiy odam (ko'p xollarda hozirgi odam ham) tumorga turli baxtsizlik va kasalliklardan saqlaydi deb qaragan. Shuning uchun ham tumorni ximoyachi sifatida taqib yurganlar. Shu mahnoda fetishizm fetish sanalgan predmetlarga diniy nuqtai nazaridan siginish, turli predmet — ashyolarga kul't (plox) deb qarashdir.

Totemizm esa ishonch-ehtiqoddan kelib chiqadi. O'zbek urug'larining qadimiy ajdodlari dastavval Quyosh, Suv, Olov kabi jonsiz predmetlarga, keyinchalik Ot, Bo'ri, Ilon, It va boshqa hayvonlarga topinib, ularga ehtiqod quygan. Jonsiz va jonli tabiat sirlariga tushunib etmagan ibtidoiy odam ma'lum bir o'simlik yoki hayvonda o'z ximoyachisini ko'rgan. Masalan, Ashina nomli turk uru'laridan birining bayro'ida birining boshi tasvirlangan.

Bu totemistik qarashlar xalq adabiyotida, xususan, afsona va ertaklarda o'z aksini topgan. " Chuloq bo'ri", " Bo'ri qiz" kabi ertaklar syujeti totemistik motiv asosiga kurilgan. Xalq o'zaki ijodining boshqa bir namunasi - "afsonada tasvirlanishicha, qadimgi turklar ona bo'ridan va dushman tomonidan kirilgan uru' ichida tirik qolgan o'n yoshli o'g'il boladan tarqalgan. Bu bolani ona bo'ri qo'l-oyoqlari qirqilgan xolda topib olgan va uni go'sht berib boqqan. Shundan so'ng to'larning biriga kirib ketgan va u erda o'nta bola tuqqan. Ularning Har biri turk uru'larining asoschilari bo'lgan".

O'zbek xalq dostonlaridagi Boychibor, G'irot kabilar ot kul'ti bilan bog'liq totemlardir. Ot kul'ti otdan foydalanish boshlangan davrlarga to'ri keladi.

Shunday qilib, ibtidoiy tasavvur va ehtikodanimizm, fetishizm va totemizm xalq o'zaki badiiy adabiyotiga ko'pgina syujetlar va motivlar bergan.

O'zbek xalq og'zaki poetik ijodiga mansub bo'lgan ko'p janrlarda ibtidoiy tasavvurlar izlarini kuzatish mumkin. Masalan, sehrli-fantastik ertaklar syujetida ko'pgina motiv hamda predmetlar xuddi shu tasavvurlarga mosdir. "Sehrli telpak" ertagidagi telpak ibtidoiy dunyoqarash maxsuli, chunki uning xususiyatlari aytgan gapga tushunish, jonli mavjudot singari buyirilgan topshiriqlarni bajarishi animistik tasavvurga mos tushadi. Bunday misollar faqat sehrliantastik ertaklarda emas, balki boshqa tur ertaklar tarkibida ham ko'plab uchraydi. Doston, ayniqsa, qahramonlik dostonlari syujet va motivlari ibtidoiy tasavvurlar bilan ko'proq bo'lanadi. "Alpomish" qaxramonlik eposidagi Boychibor, 'oz, "Malika ayyor" dostonidagi suta va boshqa ko'plab jonivorlar va predmetlar ibtidoiy tasavvurlarning fol'klordagi ko'rinishlaridir.

Miflarning vujudga kelishi asosan ibtidoiy tasavvurlar bilan bo'lanadi. Masalan, etiologik (kelib chiqish yoki paydo bo'lishini izoxlovchi) miflar bevosita ibtidoiy tushunchalar maxsulidir. Xuddi shu miflardan fol'klorning boshqa janrlari ham oziqlangan. Agar etiologik miflarda inson jonli va jonsiz borliq bilan uru'chilik aloqalarida ko'rsatilsa, boshqa janrlarda ham bu xol takrorlanadi. Masalan, o'zbek xalqi tarkibiga kiruvchi uru'lardan biri o'zini bo'ridan tarqagan deb qaraydi, o'zbek fol'klorida esa xuddi shu qarashni ifodalovchi afsona ham mavjud. Bu afsonada bo'ri urug'boshi sifatida ko'rsatiladi.

Fol'klorda keladigan ibtidoiy tasavvurlarga mos motivlar xalqning urf-odatidan ham mustaxkam o'rin olgan. Masalan, uy iloni ko'ringanda, uning yo'liga un yoki sut sepilgan. Chunki rivoyatlarga ko'ra ilon bir vaqtlar chiroyli qiz bo'lgan. Shu o'rinda qiyos uchun bir detal keltirish mumkin: o'zbeklarda uyga kelin kelganda un sepish bilan bo'lanadigan odat hozir ham mavjud. Turkiy xalqlarda bo'ri xomiy ko'rilgani singari itni ham xomiy deb bilish bor.

Olimlar tahkidlashicha dastlab turkiy xalqlar itlarni qo'lga o'rgatganlar. Mana shu mahnoda 'uzorlik cho'pon iti o'lganda, kafanlab ko'mgan. Buning sababini cho'ponning o'zi shunday izoxlaydi: u mening davlatboshim edi, arvoxini rozi qilish burchim. Bu apbatta karashi. Ko'ri-nadiki ibtidoiy tasavvurlar insoniyat tafakkuriga katta tahsir ko'rsatgan.

Yana shuni ham tahkidlash zarurki. Devonda Ko'ppaka nomli joy bor bo'lib, u erga it qopganlar davo istab boradilar.

Guzorda it kafanlab ko'milgan bo'lsa, Qoraqalpoqistonda muqaddas sanalgan baliq o'lganida, kafanlab ko'milgan. Odamlar buni halok faqat tashqi tomondangina baliq edi, deb javob berishgan.

Totem hayvonlar nomi bilan bog'liq joy nomlari hozirgacha saqlanishi ham bu qarashlarning nison tafakkuridan mustaxkam o'rin olganini ko'rsatadi. Masalan, Xazorasp, Ilonmazor, Baliqli qo'l, Ko'ppak ota, Olmazor vaxokazo. Man shu qarashlarning hammasi fol'klor uchun ko'plab syujet va motivlar berib kelgan.

Xalq og'zaki poetik ijodining ibtidoiy tasavvurlar bilan bog'liq bo'lgan syujet va motivlar asosida yaratilgan namunalari yozuvchi niyati va maqsadiga muvofiq ma'lum bir `oyani ochish uchun yozma adabiyotga ham o'tgan. Yozma adabiyot tarkibida keluvchi animizm, fetishizm, totemizm bilan bo'liq bo'lgan o'zaki ijod namunalari badiiy detal sifatida `oyat katta poetik vazifa bajaradi. Buni butun dunyoning mashhur bo'lgan adiblari ijodida ko'rish va kuzatish mumkin.

Xullas, ibtidoiy tasavvurlar og'zaki ijod - fol'klorga va u orqali yozma adabiyotga, umuman, inson badiiy tafakkuriga doimo o'ziga xos oziq berib kelgan.

Nazorat savollari:

1. Inson qarashlari nimani ifodalaydi?
2. Shaxs va ryryx qarashlari deganda nimalar tushuniladi?
3. Fetishizm nima?
4. Animizm kima?
5. Totenizm nima?
6. O'zbek uru'lari kaysi hayvonlarni homiy deb bilgan?
7. Fol'klorda fetish predmetlar qanday vazifani bajaradi?
8. Totemning fol'klordagi vazifasi.
9. Inson qarashlarini qanday omillar belgilaydi?
10. Ibtidoiy tasavvurlar fol'klor qaysi janrlariga ko'proq oziq bergan?

Adabiyotlar:

1. X.Razzoqov, T.Mirzaev, O.Soborov, K.Imomov. O'zbek xalq. o'zaki poetik ijodi. Toshkent,1980;
2. T.Mirzaev va boshqalar. O'zbek xalq o'aki poetik ijodi. Toshkent, 1990.
3. N.Xatamov, B.Sarimsaqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izoxli lu'ati. Toshkent,1979 y.
4. N.V. Lukina. Predislovie. Mif, predaniya, skazki xantov i mansi. M,1990.
5. I.Jabarov, G.Dresvyanskaya. Duxi, svyatqe bogi Sredney Azii. Toshkent, 1993.

3-mavzu: O'ZBEK FOLRINING TUR VA JANRLARI. AFSONA. RIVOYAT. MIF.

Reja:

1. Fol'klorni tur va janrlarga bo'lish printsiplari.
2. Afsona.
3. Rivoyat.
4. Mif.
5. Xulosa.

Tayanch atamalar: tur; janr; epik; lirik; dramatik; liro-epik; afsona; rivoyat; mif; xaos; mifologiya; Kalp davri.

MUAMMOLAR:

1. Hayot lavhalarini aks ettirish usuli bo'yicha fol'klor turlari: lirik, epik, dramatik, liro-epik.

2. Fol'klor asarlarining o'ziga xos bo'linishi. Tasnif printsiplari:

I. Urf-odat, mavsum, marosim bilan bo'liqlik asosi: a) aloqador, b) aloqasiz;

II. Hajm asosi: a) katta, b) kichik, v) o'rtacha;

III. Ijrochiga aloqadorlik jihatidan: 1) miqdoriy asos: a) yakka, b) ommaviy; 2) professional asos: a) ommaviy, b) professional (baxshilar, askiyabozlar, masxarabozlar tomonidan aytiladigan – ijro etiladigan);

IV. Ijro usuli jihatidan: 1) soz asosi: a) sozli, b) sozsiz; 2) musiqiy asos: a) kuylash, b) hikoya qilish, v) sinkret: ham kuylash, ham hikoya qilish, ham harakatda ko'rsatish;

V. Milliy asos: a) umumbashariy (masalan, ertak), b) milliy-xususiy (masalan, askiya).

3. O'zbek fol'klori janrlari: Afsona, mif va rivoyat, ularning umumiy (epiklik) hamda o'ziga xos xususiyatlari. Afsonaning ichki bo'linishi: qahramonlik, geografik-toponimik afsonalar; urf-odat va tarixiy voqealar bilan bo'liq afsonalar.

4. Kalp davri – mifologik davr haqida qisqacha ma'lumot. Ibtidoiy odamning tabiat va jamiyat haqidagi tasavvurlari mif vujudga kelishining asosi ekanligi. Mif mohiyati (borliqdagi har bir narsaga jonli, ongli, maqsadli deb qarashning ifodalanishi) va belgilari (yaratish, yaralish, evrilish, e'tiqod asosidagi harakat-faoliyat: buyurish-ko'rsatish – ma'lum udumni qo'llashga da'vat: masalan, ma'lum hayvon go'shtini iste'mol uchun buyurish, Gangda cho'milish va h.k.; ta'qiqlash: masalan, ma'lum hayvon (uru'boshi) go'shtini iste'molga buyurmaslik). Mif ibtidoiy jamiyat tafakkurining badiiy in'ikosi sifatida fol'klorning mustaqil janri ekanligi. Mif va mifologiya.

Ma'lumki, badiiy adabiyot hayot lavxalarini aks ettirish usuli bo'yicha ma'lum tur va janrlarga bo'linadi. Fol'klor ham shu asosga ko'ra dastlab to'rt turga ajratiladi: lirik tur, epik tur, dramatik tur, liro-epik tur.

Fol'klorning turlari – janrlari yana o'ziga xos bo'lgan printsiplari asosida ham tasnif qilinadi. Bu tasnif printsiplari quydagilardan iborat:

1. Urf-odat, mavsum, marosim bilan bo'liqlik asosi.

Bunga ko'ra fol'klor asarlari urf-odat, mavsum, marosimlar bilan bo'liq yoki bo'liq bo'lmaydi. Ko'rinadiki, bu asos bo'yicha fol'klor asarlari ikkiga bo'linadi: aloqador, aloqasiz.

2. Hajm asosi.

Ma'lumki fol'klor badiiy so'z san'atidir. Lekin yozma adabiyotga solishtirilsa, fol'klorning hajm bo'yicha o'ziga xosligi kuzatiladi. O'zaki ijodda katta

asarlari bulishi bilan birgalikda uch soʻzdangina iborat tugal asarlar ham mavjud. Shunga koʻra folʼklor asarlari hajm boʻyicha uchga boʻlinadi: katta, oʻrtacha, kichik.

3. Ijrochiga aloqadorlik asosi.

Tasnifning bu asosi murakkab boʻlib, u oʻz ichiga ikki tushunchani oladi. Bularning birinchisi miqdor bilan bogʻlansa, ikkinchisi professionallik bilan bogʻlanadi.

Miqdoriy asosga koʻra folʼklor asarlari yakka va ommaviy xillarga boʻlinadi. Ommaviy xil ichidan duet ham ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

Professional asosga koʻra xalq oʻzaki ijodi namunalari ikki toifaga ajratiladi: ommaviy hamda professional. Professional deganda, baxshilar, askiyabozlar, masxarabozlar, qoʻlchoqbozlar tomonidan aytilishi – ijro etilishi tushuniladi. Bu maʼnoda askiya professional janr sanaladi.

4. Ijro usuli asosi.

Bu asos ham murakkab asosdir. Chunki bunda ham ikki jihat xisobga olinadi. Soz va musiqiylik.

Soz asosga koʻra folʼklor ikkiga – sozli va sozsiz boʻlinadi. Masalan, ertak sozsiz janr, qushiq sozli.

Musiqiy asosga koʻra ham oʻzaki ijod namunalari ikkiga boʻlinadi: kuylash va hikoya qilishga xoslangan. Masalan, qushiq, alla, yor-yor-lar kuylashga, ertak, latifalar hikoya qilishga mansub janrlardir. Shunindek, folʼklorda yana shunday janrlar borki, ular ham hikoya qilinadi, ham kuylanadi. Masalan, doston. Bunday janrlar sinkretik janrlardir. Sinkretik janr ham hikoya qilinadi, ham kuylanadi, ham harakatda koʻrsatiladi.

5. Milliy asos.

Folʼklor asrlari bu jihatdan ham ikkiga boʻlinadi: Milliy va umumbashariy. Masalan, askiya milliy janr hisoblangani holda ertak umumbashariydir.

Afsona, umuman, xalq oʻzaki ijodining, jumladan, oʻzbek xalq oʻzaki ijodining ham qadimgi namunalaridan sanaladi.

Mahmud Koshʼariyning «Devon» ida ham bu atamaning izohi mavjud. «Xikoya», «Qissa» tarzida izoxlangan bu atama «oʻtmish voqealaridan xabar beruvchi» sifatida taʼriflanish bilan birga «faqat oʻtganlar haqida aytilishi shart emas» deb tahkidlanadi.

Afsonaning ijtimoiy mazmuni shundaki, unda ijtimoiyot bilan, jamiyat hayoti bilan bogʻliq boʻlgan voqea, xodisalari hikoya qilinadi. Shunindek, geografik joy nomlari, konkret koʻl, shahar, qishloq, qalʼa, saroy kabilarning vujudga kelishi, yoʻq boʻlishi haqida ham hikoya qilinadi.

Afsonaning oʻziga xos xususiyatlari shundaki, unda tarixiy voqealar xayoliy uydirma shaklida aks etiriladi. Bu maʼlum maʼnoda afsonalarning miflar zaminida vujudga kelganligini koʻrsatadi. Mifologik elementlar bahzi afsonalar syujeti tarkibida koʻproq joy olganligini ham kuzatish mumkin.

Afsona syujetida tarixiy shaxslar, pahlavonlar, qabila boshliqlari zulm, zoʻrlilik va adolatsizlikka qarshi qoʻyiladi.

Afsonalar tematik, mazmun va xabar berishga asoslanib qoʻydagicha tasnif qilinadi:

1. Xayoliy voqealar va xayoliy qaxromonlar haqidagi afsonalar.

2. Tarixiy voqea va tarixiy shaxslar haqidagi afsonalar.
3. Jangnoma tipidagi afsonalar.
4. Toponimik afsonalar.

Xayoliy voqealar va xayoliy qahramonlar haqidagi hikoya qiluvchi afsonalarda syujet uydirmalar asosiga kuriladi va shu jihati bilan mifiklikka yaqin turadilar. «Dev qal`a» afsonasi shu tip afsonaning tipik misolidir. Bu o`rinda shuni tahkidlash zarurki, dev mifologik personaj sanaladi.

Tarixiy voqea va tarixiy shaxslar xaqidagi afsonalarda esa tarixiylik xayoliy uydirmalar qobi`iga o`rab xikoya qilinadi.

Bu tip afsonalar shakl va mazmunga ko`ra sehrli – fantastik ertaklarga yaqin turadi. Chunki bu afsonalarda tarixiy shaxs hamda voqealar sehrli ertaklardagidek tasvirlanadi, tavsiflanadi, tarixiylik bir muncha umumiylik va noaniqlik ifodalaydi.

Sharqda Aleksandr Makedonskiy xaqida yaratilgan afsonalar, «Shohsanam va `arib», «Xazorasp» kabilar shu tip afsonalarga kiradi.

«Tumaris», «Shiroq», «Zarina va Odatida», «Guldursun» kabi afsonalar jangnoma tipdagi afsonalardir.

Bu tip afsonalar qahramonlik dostonlariga qin turadi.

Toponimik afsonalar geografik (keng ma`noda) nomlar xaqida xikoya qiluvchi afsonalardir.

Rivoyat hayotiy voqealarni badiiy uydirmalar vositasida realistik Xarakterga ega bo`lgan aloxida turdir. Ularda fantastika hamda ibtidoiy tushunchalar bilan bo`liq bo`lgan belgi, xususiyatlar mavjud emas. Rivoyatlar `oyaviy mazmun hamda tematik rangba-ranglikka ega bo`lib, tabiat, tarixiy shaxs va tarixiy voqealar bilan bo`liq bo`lgan xodisalar, ijtimoiy hayot va turmish, geografik joy nomlari, shaHar, qishloq, saroy va boshqalarning qurilishi, vayron bo`lgani xaqida xikoya qiladi. Mazkur xikoyalar u yoki bu voqelik xaqida xabar berish, ayni paytda uni xaqiqat deb tasdiqlash funktsiyasini bajaradi. Rivoyatlarda lutf va nazokat, aql va tadbir, ishq va vafo, yaxshilik va odamiylik kabi xususiyatlar madx etilib, zulm va zo`rlilik, haqsizlik va adovat qoralanadi.

Rivoyatlarda tarixiy shaxslar bilan bo`liq voqealar xikoya qilinadi. Bundan tashqari geografik joy nomlari - toponimlar xaqida ham xikoya qilinadi va shunga ko`ra rivoyatlar ikki guruxga ajratiladi: tarixiy shaxslar xaqidagi rivoyatlar, topnomik rivoyatlar.

Birinchi tipga Navoiy, Ulu`bek, Amir Temur va boshqalar xaqida yaratilgan rivoyatlar kiradi. Ikkinchi tipga “Xazorasp” rivoyati kiradi.

Shuni ham tahkidlash zarurki, toponimik Xarakterdagi afsona va rivoyatlarda umumiylik nisbatan kuchli bo`ladi.

Xullas, o`zbek fol`klor tur va janrlari rangba-rang bo`lib, afsona va rivoyatlar eng qadimgi janrlardan sanaladi.

Mif qarashlarini aks ettiruvchi so`z – «hikoya»lardir yoki matnga tushgan davr qarashlardir. Mif so`zining lu`aviy ma`nosi «so`z», «hikoya qilish» demakdir. U kishilik jamiyati tarxiy taraqqiyotining Kalp davrida vujudga kelgan. Kalp davri insoniyat tarixining mifologik davridir.

Ilmiy manbalarda mif atamasining 500 dan ortiq tahrifi qayd qilinadi. Asrimizning 50- yillarida ijod qilgan amerikalik olim I.I. Duglasning fikricha «mif» atamasining tahriflari son jihatdan uni qoʻllaydigan olimlar soniga tengdir.

Mif hozirgi ijtimoiy ongning barcha jihatlarini qamrab oluvchi ilk tasovurlarni aks ettiradi. Unda hozirgi zamon dinlari, fani, adabiyoti, falsafasi hamda ana shu fanlar va saʼnatning kurtaklari mavjud boʻladi. Boshqacha qilib aytganda, mif shularning hammasidir. Dastavval mif ibtidoiy odamning tabiat va jamiyatga boʻlgan munosabati, tabiat va jamiyatga bergan bahosi sifatida vujudga kelgan. Demak, mif ibtidoiy odamning dunyoqarashi, «falsafa»si.

Mifning vujudga kelish davri kalp davri deb yuritiladi. Bu davrda inson oʻzi tayyorlamas edi, tabiatning tayyor inhomidan foydalanar edi. Boshqacha aytganda, bu davr yiʼimchilik- ovchilik davri edi. Mif vujudga kelishi jihatidan qaralsa, ana shu davrning maxsulidir. U ibtidoiy odamning tabiatga, jamiyatga qarashi xaqidagi dastlabki, tasavvurlari boʻlmish feteshizm, animizm, totemizmning badiiy ifodasi boʻlib shakllangan. Demak, mifni shakllantiruvchi omillar: 1. Har bir jismni jonli, ongli, maqsadli deb qarash.

2. Tabiat, jamiyat, umuman borliq haqida fikr yuritganda, jamoa - uruʼchilik munosabatlaridan kelib chiqib fikr yuritish.

Xuddi mana shu jihat- borliqdagi har bir va har qanday narsaga a) jonli, b) ongli, v) maqsadli deb qarash hamda borliq xaqida fikr yuritganda jamoa- uruʼchilik munosabatlaridan kelib chiqish mifning mohiyatini tashkil etadi. Uning belgilari a) yoʻqdan bor qilish – yaratish, b) bir narsaning boshqa bir narsaga aylanishi- evrilish, v) ehtiqod asosidagi Harakat – faoliyat- buyurish- koʻrsatish, taʼqiqlash kabilardan iboratdir.

MIFLARNING TOIFALANISHI.

1. Etiologik miflar. («sababkor», izohlovchi).

Turli xil tabiiy va madaniy xususiyatlar hamda ijtimoiy obyektlarning kelib chiqishi (vujudga kelishi)ni izohlovchi miflardir. Umuman, bu xususiyat deyarli barcha miflarga xos. Bu tur miflarning oʻziga xos koʻrinishi sifatida kulʼt miflarni koʻrsatish mumkin. Bu xil miflarda marosim, kulʼt harakatchiliklari izoxlanadi. Masalan: Kit-eskimoslarda, oʻnʼiz-yaponlarda qonni tozalash uchun istehmol qilinadi.

2. Kosmogonik miflar. Bu tip miflarda umuman koinotning, uning qismlarining kelib chiqishi, koinot va qisimlarining bir butun sistemadagi aloqadorligi xaqida xikoya qilinadi.

Bu oʻrinda mifga xos bir xususiyat aloxida koʻzga tashlanadi. Bu-evrilish. Xaosning kosmosga (yoʻqlikning borliqqa) aylanishi xuddi shu miflarda etakchi jihat sanaladi. Vertikal uch qismli, gorizontal toʻrt qismli kosmogonik tasavvur – koinot tuzilishi borasida –mana shu miflarda beriladi.

Kosmogoniya asosiy unsurlarning ajralishni (oʻt(olov), suv, er, havo), osmonning erdan ajralishini, erning dunyo okeanidan ajralishini, dunyo toʻi, osmon yoritqichlarining oʻrnashishi, mustaxkamlanishi, keyin landshaft, oʻsimliklar, hayvonot va insonning yaratilishini ham oʻz ichiga oladi.

Dunyo birinchi unsuridan, bir unsuridan (masalan: dunyo tuxumi yoki antropomorf tipidagi ulkan birinchizot, ulkanmaxluq, ulkanjanivordan) paydo bo'lishi mumkinligi tasvirlangan miflar, turli kosmik obyektlar topilishi, xatto ular madaniy qaxramonlar tomonidan o'irlanishi ham mumkinligi tasvirlangan miflar ham shu turga mansubdir.

Antropogonik miflar kosmogonik miflarning bir qismi, bir ko'rinishi bo'lib, unda odam, birinchi odam, uru'boshlarning kelib chiqishi xaqida xikoya qilinadi. Bu miflarda uru' ko'pincha hozirgi tushunchadagi uru' emas, umuman, insoniyatni ifodalaydi. Inson kelib chiqishi turlicha izoxlanadi: totem hayvonlarning evirilishi – insonga aylanishi, boshqa jonvorlarning ajralib chiqishi, takomilga etmagan qandaydir jonvorlarning takomiliga etishuvchi (bu o'z-o'zidan, ichki rivojlanish asosida kechadi yoki xudolar kuchi bilan amalga oshadi), iloxiy kuch, yaratuvchilar tomonidan tuproq, yo'och yoki loydan inson tayyorlash kabilar aks etgan miflar shu xil miflarni tashkil etadi. Ayolning kelib chiqishi ko'p xollarda o'ziga xoslikka ega.

Birinchi odam ayni bir paytda birinchi o'tkinchi hamdir. Oldin mavjud bo'lgan xudolar va ruhlar boqiy edilar. Kosmogonik miflarning quyidagi ko'rinishlari farqlanadi: Kavkabi miflarda yulduzlar, umuman, sayyoralar xususida hikoya qilinadi.

Arxaik mifologik sistemada yulduzlar, yulduzlar turkumi ko'pincha hayvonlar, bahzan daraxtlar tilida, bahzan esa hayvon ortida iz olib yurgan sayyod tipida tasavvur qilinadi.

Mana shu miflarda qahramonlar osmonga ko'chadilar, yulduzga aylanib qoladilar va aksincha, sinovlarga bardoshsizlari osmondan quviladilar. Shunindek, yulduz va sayyoralar ma'lum xudolarga bo'lab beriladi.

Sayyoralar Harakatining odam taqdiriga tahsiri xaqidagi mifologik tasavvurlar astrologiya uchun oziq bo'lib xizmat qilgan.

(Sayyoralarning, masalan; oyning xomiladagi bolaga tahsiri xaqida gapirilishi kerak.)

Quyoshiy va xiloliy miflar, printsip nuqtai nazaridan qaraganda, kavkabi mifning konkret ko'rinishi sanaladi.

Bunday miflarda Quyosh va Oy munosabatlari xaqida xikoya qilinadi. Ular: Ota-Ona, Aka-Singil tipida tasavvur qilinadi.

Bir otasi, bir onasi, necha yuz ming bolasi. Oydagi to' xususida xikoya qiluvchi miflar xiloliy miflarning tipik ko'rinishdir.

Totemik miflar.

Odam (uru') guruxlari bilan hayvon va o'simliklar orasidagi aloqa xususida fikr yuritiladi. Bu tip miflar asosida shunday tasavvurlar yotadi: ma'lum bir uru' va ma'lum bir hayvon yoki o'simlik orasida qondoshlik mavjud. Shundan kelib chiqib, bu mif personajlari ham odamlilik, ham hayvonlik xususiyatlariga ega qilib chiziladi.

Taqvim (kalendar) miflari, odatda, yil fasllari, shu fasl bilan bo'langan urf-odat, rasm-rusmlar borasida xikoya qilinadigan miflardir. Bu miflar asosida odamzotning o'troqlashuvi, er bilan bo'lanishi, agrar ilohiyat yotadi.

Qahramonlik miflar ma'lum bir hayot yo'lining muhim daqiqalari xususida hikoya qiladi. Bunda qahramonning tu'ilishi (albatta, mo'jizaviy, masalan; Guro'li), uning uru'doshlari tomonidan yoki raqib kuchlar tomonidan sinalishi (o'ir

sinovlardan o'tkazilishi), o'z juftini izlab kelishi, oilaviy sinovlar, 'ayritabiyy muhijzaviy kuchlar bilan janglari kabi ko'pgina holatlar qamrab olinishi mumkin.

Qahramonlik miflaridagi biografik boshlanma kosmogonik miflardagi kosmik boshlanmaga mos tushadi, farqi kosmogonik miflarda xaos (bo'shliq, yo'qlik) tartiblashuvi, (koinotning tartibli vujudga kelishi) xaqida gap ketsa, qahramonlik miflarida qahramon shaxsining shakllanuvi xaqida gapiriladi, uning o'z kuchiga tayangan holda koinot tartibini tutib turish layoqati xaqida gapiriladi.

Qaxramonlik miflaridagi o'ziga xosliklardan biri shundaki, bunda qahramon albatta o'z muxtidan bosh olib ketadi yoki quv'in qilinadi, o'zga yurtlarda kezadi, ko'makchi ruhlar orttiradi va ularning yordamida dushman ruhlarini engadi, bu yo'lda bahzan muvaqqat o'limlardan ham o'tadi. Masalan, mu'jizaviy kuchlar tomonidan yutib yuborilishi, o'lim va qayta tu'lishi kabi xolatlar. Bunday sinovlarni keltirib chiqaruvchilar qahramonning otasi, to'asi yoki bo'lajak qaynota, uru' otasi (doxiysi), osmoniy xudolar bo'ladilar. Qahramonning quv'in qilinishi esa uning hatti – harakatlari bilan, tahqiqlangan yo'lning buzilishiga olib keluvchi harakatlari – masalan, qonni buzish-singil bilan qon aralashuvi, uru'boshi ota xokimiyatiga taqdid solish kabi Harakatlari – bilan bo'lanadi. Bu o'rinda termin tor ma'nosini albatta tahkidlash joizdir. Qahramon termin sifatida iloh va foniy (o'ladigan) odamning avlodi yoki o'li sanaladi.

Qahramonlik miflari qahramonlik eposi, shunindek ertakning muhim manbaidir.

ESXOTOLOGIK MIFLAR.

Bu tip miflar taqvim, (kalendar), davr almashinuvi hamda kosmogonik miflarga tayanadi, so'nggi ashyolar, dunyoning oxiri-oxir dunyo xaqida xikoya qiladi. Umuman, kosmogonik miflarga qarama qarshi bo'lgan bu miflar dunyoning emirilishi, masalan, to'fon tufayli yoki olovda koinotning xaosga aylanishi xaqidagi hikoyatlardan iboratdir.

Miflarning toifalanishi nisbiy Xarakterga ega. Ba'zi xollarda ularni qathiy chegaralash mumkin bo'lmay qoladi. Bu mifga xos sinkretizmning bir ko'rinishidir.

Xullas, mifologiya nixoyatda qadimiy mafkuraviy mahrifat bo'lib, sinkretik Xarakterga ega: mifda din, falsafa, fan, san'atning boshlan'ich elementlari bir – biriga omuxta bo'ladi.

Musiqqa, raqs va so'z aralashuvida amalga oshadigan turli marosimlar bilan mifning aloqadorligida qandaydir yashirin estetika mavjud. Shunindek, mif, marosimlar orqali, sehr, jodu hamda afsun bilan bo'lanadi. Din, paydo bo'lishi nuqtai nazaridan qaraganda ham, mif va marosimlar ba'rida vujudga kelgan, keyinchalik esa mif va marosimlarni o'z ba'riga olgan. Yana shuni ham aytish lozimki, fan, texnika taraqqiyoti yuksalgan sharoitda ham mifologiya, mifologik ong mutlaq so'nmaydi, o'tmishdan bir xotiragina bo'lib qolmaydi, balki uning ko'pgina jihatlarlari ommaviy ong sifatida falsafa, ilmiy bilimlar sirasida yashaydi.

Nazorat savollari:

1. Tur haqida ma'lumot.
2. Janr haqida ma'lumot.
3. O'zbek fol'klorining hajm jihatdan turlari.
4. Ijrochiga munosabat jihatidan turlari.

5. Ijro usuli jihatidan turlari.
6. Soz asosiga ko`ra turlari.
7. Mo`ljallanish asosiga ko`ra turlari.
8. Urf-odatga bo`lanish jihatidan turlari.
9. Mavsum, marosimga bo`lanish jihatidan turlari.
10. Fol`klorning milliy asosga ko`ra turlari.
11. Mif nima?
12. Mif qanday belgilarga ega?
13. Mifda nimalar haqida fikr yuritiladi?
14. Mifologiya qanday fan?
15. Totemik miflar qanday miflar?
16. Mif va fol`klor.
17. Xaos nima?
18. Kalp davri qanday davr?
19. Etiologik va tasmologik miflar qanday miflar?
20. Qahramonlik miflari qanday miflar?

Adabiyotlar:

1. H.Razaqov va boshqalar. O`zbek xalq o`zaki po`tin ijodi. T., 1980 yil.
2. K.Imomov va boshqalar. O`zbek xalq o`zaki po`tin ijodi. T., 1990 yil.
3. N. Xotamov, B.Sarimsaqov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o`zbekcha izohli lu`ati. T., 1979 yil.
4. M.Juraev. Xayolot chechaklari. Ipak yuli afsonalari. T., 1993 y.
5. K.Imomov. O`zbek xalq prozasi. T., 1981 yil.
6. Mifologicheskiy slovar`. M., 1991.

4-mavzu: O`ZBEK XALQ MAQOLLARI.

Reja:

1. Maqollarning vujudga kelishi.
2. Janr xususiyatlari
3. Maqol tematikasi
4. Maqol evolyutsiyasi.
5. Maqol tuzilishi va poetikasi.

Tayanch atamalar: *маъиол; маъиол evolyutsiyasi; struktural evolyutsiya; semantik evolyutsiya; маъиол poetikasi; sochma tuzilishi; tizma tuzilishi.*

MUAMMOLAR:

Maqolning vujudga kelishi: 1) kishilarni hayot va hayot voqealarini bevosita kuzatish mahsuli sifatida; 2) kitobiy manbalardan foydalanish; 3) donishmandlar, yozuvchi, olim va davlat arboblari tomonidan aytilgan hikmatli iboralarni imste`molda barqaror qo`llash; 4) o`zga xalqlar fol`kloridan o`tish; 5) o`z poetikasi, semantikasi va strukturasi jihatidan maqolga yaqin boshqa janrlar transformatsiyasi.

Janr xususiyatlari: 1) hukm va ifoda shakli; 2) o`zakilik va anonimlik; 3) borliqqa umumxalq munosabati va ma`lum bir qatlam munosabatining ifodalanishi; 4) `oyaviy-estetik baho ifodalanishi. Maqol tematikasi. Maqol evolutsiyasi: semantik

va struktural evolutsiya. Maqol tuzilishi: sochma va tizma maqollar. Tizma maqollarda vazn va turoq. Maqol poetikasi. Maqol tili: leksik va grammatik o'ziga xoslik.

Ma'lumki, badiiy adabiyotda ham hayot, kishilik jamiyati, jamiyatdagi munosabatlar tadqiq etiladi, hayot qonun-qoidalari, yashash yo'llari ko'rsatiladi, bu esa kishilarning hayot, hayot voqealarini bevosita kuzatishlari natijasidir.

Har bir badiiy asar, jumladan, maqol ham kishilarning hayot, hayot voqealari, xalqning yashash tarzini bevosita kuzatishlari maxsulidir; u yoki bu vokea, xolatni yo qo'llash - tasdiqlash yoxud rad etish – inkor qilishdir. Ko'rinadiki, maqol uni yaratgan xalqning borliqqa, jamiyatga va nixoyat o'ziga bo'lgan qarashi, munosabatidir.

Maqol vujudga kelishining ikkinchi manbasi kitobdir. Kitoblarda uchrab qoladigan o'ta qisqa va lo'nda hukm ifodalangan jumlar tez maqollar sirasidan o'rin oladi. Masalan: 1. Tilga ehtibosiz- elga ehtiborsiz. 2. Bilmaganni so'rab o'rgangan - olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim.

Shunindek, donishmandlar, yozuvchilar, olimlar, davlat arboblari tomonidan aytilgan xikmatli iboralar ham engil maqolga aylanadi. Bunda o'sha iborani barqaror qo'llash asosiy omil sanaladi, agar mazkur xikmatli ibora xalq tomonidan barqaror qo'llansa, u maqolga aylanadi.

Maqollar vujudga kelishining yana bir yo'li shundan iboratki, bunda ma'lum bir xalq maqoli o'zga bir xalqm maqoli asosida shakllanadi. Bu - o'tish bo'lib bir xalq fol'klori boshqa bir yaqin xalqqa (yashash tarzi, geografik mintaqa umumiyligi bo'lgan yaqin xalqqa) o'tadi.

O'z poetikasi, semantikasi va strukturasi jihatidan maqolga yaqin bo'lgan boshqa janrlar transformatsiyasi natijasida ham maqol shakllanadi. O'zbek fol'klorida matal hamda topishmoqlar semantik, poetik va struktural jihatdan maqolga yaqin bo'lganliklari tufayli bu janrlar namunalarining maqolga aylanishi oson kechadi. Bunda hajm umumiyligi ham etakchi omil sanaladi. Masalan: Ikki oyoqi bir etikka tiqmoq - matal, ikki oyo'ingni bir etikka tiqma - maqol: Sanamay sakkiz demoq, Temirni qizi'ida bosmoq - matal, Sanamay sakkiz dema, Temirni qizi'ida bos - maqol.

Topishmoq maqolga o'tishi: Birovni suydinar, birovni kuydirar, javob - til. Bu - topishmoq. Suydirgan ham til, kuydirgan ham til- maqol.

Zarga sotilmas,

Zo'rga topilmas-vaqt, topishmoq

Vaqt zarga sotilmas,

Zo'rga topilmas,-maqol

Janr xususiyatlari. Hukm va ifoda shakli maqolning xususiyatini belgilovchi asosiy omillardan sanaladi. Biror predmet, vokea - xodisa haqidagi fikr shaxs yoki guruxda emas, bir butun xalqda umumiy bo'ladi, mana shu umumiylik asosida shakllangan maqolni hamma bir xil qabul etadi, bunda maqolning shakllanishi ham hamma tomonidan bir xilda qabul etiladigan yo'sinda ifodalanadi. Hukm va ifoda shaklidagi umumiylik maqolni barqaror holga keltiradi va ma'lum ma'noda so'zga

yaqinlashtiradi. Bu - janrning boshqa janrlardan keskin farqlovchi asosiy xususiyatidir.

Borliqqa butun bir xalq munosabatining ifodalanishi janr mustaqilligini belgilaydi. Bahzan bunday munasabat ma'lum bir tabaqa munosabati sifatida bo'lishi ham mumkin. Lekin bunda ham umumxalq munosabati sezilib turadi. Masalan; «boyga boy boqar» yoki «otangni o'ldirganga onangni ber» kabilar.

Maqolda borliqqa `oyaviy – estetik baho beriladi. Bu jihatdan ham janrning asosiy xususiyatlaridan sanaladi. Xuddi mana shu xususiyat uni so'zdan farqlaydi.

Umuman, fol'klorga xos bo'lgan og'zakilik, anonimlik kabi jihatlar ham janrning asosiy o'ziga xosligini belgilovchi omillardandir.

Maqol tematikasi. Xalq hayotining barcha sohalari – yashash tarzi, mehnati, keng ma'noda, tabiat va jamiyatga munosabati maqolda aks etadi. Shuning uchun ham maqol mavzu jihatdan nihoyatda keng qamrovli bo'ladi. Vatan, vatanparvarlik, mardlik, jasurlik, turlik, kamtarlik, mehnatsevarlik kabi qator mavzular maqol tematikasi tashkil etadi.

Maqol evolyutsiyasi. Ma'lumki, maqollar ko'p ma'noli bo'ladi. Bu ko'p ma'nolilik og'izdan og'izga o'tish jarayonida, ko'p yillar, davrlar o'tishi bilan ro'y beradi. Masalan; «Temirni qizi'ida bos» faqat temir bilan aloqador emas. Bu erda ko'chim mavjud, mana shu ko'chim maqolning ko'p ma'noliligini tahminlaydi. Lekin bu ko'chish birdaniga ro'y bermay, davrlar o'tishi bilan, semantik strukturadagi evolyutsiya bilan aloqadordir. Maqol semantikasida ro'y beradigan evolyutsiya maqol strukturasida ham kechadi. Struktural evolyutsiya quyidagi ko'rinishlarda ro'y beradi:

1. Maqol strukturasidagi gaplarning o'rin almashuvi:
 - Kishi olasi ichtin
 - Yilqi olasi tashtin (DLT)
 - Mol olasi tishida
 - Odam olasi ichida. (O`XM)
2. Maqol tarkibidagi bir so'z boshqa so'z bilan almashadi:
 - Oyoq yugurigi oshga,
 - O'iz yugurigi boshga (ZM)
 - Oyoq yugurigi oshga
 - Til yugurigi boshga (O`XM)
3. Maqol tarkibida qisqarish ro'y beradi:
 - Boshsiz bo'rk bo'lmas, totsiz turk bo'lmas. (DPT)
 - Boshsiz bo'rk bo'lmas, totsiz - turk . (O`XM)

Shuningdek, shehr shaklidagi nutqiy tuzilishda bo'lgan maqollararo bo'in miqdorida ham o'zgarishlar bo'ladi. Bularning hammasi maqolning sayqallanishi uchun xizmat qiladi.

Maqol tuzilishi va poetikasi. Maqol nutq shakli bo'yicha nasriy ko'rinda ham bo'ladi, nazmiy ko'rinishda ham bo'ladi. Shunga muvofiq maqolning sochma va tizma turlari mavjud.

Tizma maqollar vazni, asosan, barmoq vazn. Uning turoqlanishi ham, asosan, ikki turoqlidir. Masalan qo'yidagi keltiriladigan ikki maqolning bo'inlar miqdori har xil, lekin turoqlanishi bir xil.

Betashvish bosh qayda,
 Mahnatsiz osh qayda.
 Daryo suvini bahor toshirar,
 Odam qadrini mehnat oshirar.

Keltirilgan maqolning birinchisi olti bo`in, ikkinchisi o`n bo`g`inli. Biroq turoqlanish bir xil, ya`ni misralar ikki turoqqa bo`linadi. Birinchisi - 3-3 tarzida, ikkinchisi, -5-5 tarzida.

Maqol poetikasini belgilovchi omil va vositalar `oyat xilma-xildir. Bulardan biri tovush takrori - allitiratsiya.

Bu san`at bo`yicha maqolni tashkil etuvchi so`zlarda ayni bir tovush takrorlanadi. Masalan: Bo`linganni bo`ri er.

Keltirgan maqolda uchta so`z mavjud, ikkita so`zlar qo`shilmasi. So`zlar qo`shilmasi : bo`ri er-bu qo`shilma gap; bo`linganni er -bu qo`shilma so`z birikmasi.

So`zlar qo`shilmasi orasidagi bu aloqa turi leksik-gramatik aloqa nomi bilan yuritiladi. Maqol jumlasidagi yana ikki so`z orasida mana shunday aloqa mavjud emas. Lekin ular orasida ham fonetik aloqa – tovush ip aloqasi mavjuddir. Mana shu aloqa tufayli jumladagi barcha so`zlar yaxlitlashadi. Bu esa xotirada saqlanishni engillashtiradi. Ko`p maqollar alliteratsiya san`ati asosida yaxlitlashgan.

Takrorga asoslangan poetik figuralardan yana biri qofiyadir. Gorizont al o`rni bo`yicha qofiyaning barcha turlari mavjud. Anaforik qofiyaga misollar:

Birga vafo,	Vatan gadosi,
Mingga vafo.	Kafan gadosi

Misra o`rta – inforik qofiya:

Mehnatsiz osh qayda,	Yo`qni borday qil,
Betashvish bosh qayda.	Borni bolday qil.

Misra oxiri - epiforik qofiya:

Xalol mehnat - yaxshi odat,
 Berur senga saodat.

Tardi aks san`ati bilan ifodalangan qofiya:

Bog` o`zini tog` aylar,
 Tog` o`zini bog` aylar.
 Vafosizda xayo yo`q,
 Hayosizda vafo yo`q.

Qofiyaning tardi aks bilan bo`lanmagan kopulyativ turi:

Ish kuchini elga berma, erga ber,
 Jam`armani selga berma, elga ber.
 Boy boyga boqar,
 Suv soyga oqar.
 Rahmat olgan omondir,
 La`nat olgan yomondir.

Keltirilgan maqolda ham gorizontal, ham vertikal chiziqda qofiyadoshlik mavjud.

Maqollarda murakkab qofiyaning juft turi ham ko'plab uchraydi:

Puli borlar yo'rg'a - yo'rg'a,

Puli yo'qlar zo'rg'a - zo'rg'a.

Shunidek, tarkibli turi ham ko'plab uchraydi:

O'ynashmagin arbob bilan

Arbob urar har bob bilan.

Maqolda misrani tashkil etuvchi barcha so'zlar orasida ohangdoshlik – pantorim qofiya turi ham mavjud:

Xurmating savlating,

Mehnating davlating.

Vertikal yo'nalish bo'yicha maqol qofiyasi misralararo, shunidek, misra osha ham bo'ladi.

Bog'ni boqsang bog' bo'lar

Botmon dahsar yog' bo'lar,

Boqimsiz bog' tog' bo'lar,

Yurak bag'ring dog' bo'lar.

Misra osha qofiya:

Er qadrini bilmaydi,

Er ekmagan dehqonlar,

El qadrini bilmaydi,

El ko'rmagan nodonlar.

Maqol poetikasida yana bir takror turi - radif ham etakchi o'rin tutadi:

Dono aytsa, el aytgani,

El g'amini eb aytgani.

Maqolning quyma xoliga kelishida, yanada sayqal topishida boshqa poetik vositalar qatorida paralellizm, so'z takrori kabi ko'pgina stilistik figuralarning ham o'ni kattadir.

Xullas, maqol o'z tematikasi, strukturasi, poetik vositalariga ega bo'lgan mustaqil janrdir. U fol'klorning xajm jihatidan kichik janriga mansub.

Nazorat savollari:

1. *Maqolning vujudga kelishi.*
2. *Maqolning janr xususiyatlari.*
3. *Maqolning mavzu maydoni.*
4. *Maqolning nutqiy tuzilishi.*
5. *Maqol evolyutsiyasi.*
6. *Maqol va topishmoq aloqasi xususida.*
7. *Maqolda semantik evolutsiya.*
8. *Maqolning yozma manbai.*
9. *Maqol qofiyasi.*
10. *Maqollarda parallelizm.*

Adabiyotlar:

1. *Razoqov X. va boshqalar. O'zbek xalq poetik ijodi. T.1980 yil.*

2. Imomov K. va boshqalar O'zbek xalq poetik ijodi. T., 1990 yil
3. Sarimsoqov B. Maqollar xaqida. – «O'zbek xalq maqollari» T., 1978 yil.
4. Salomov N. Maqol va idiomalar tarjimasi. T. 1961 yil.

5-mavzu: TOPISHMOQ JANRI.

Reja:

1. Janrning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Topishmoqda jumboqlash asoslari.
3. Topishmoq vazifasi.
4. O'zbek topishmoqlarining mavzu maydoni.
5. Topishmoq aytish qoidalari.
6. Xulosa.

Tayanch	atamalar:
topishmoq;	jumboqlash;
sha'ar berish.	

MUAMMOLAR:

Topishmoq fol'klorning kichik janri sifatida topishmoqda jumboqlash asoslari: o'xshash belgi asosida (tasdiq predikat), yot belgi asosida (inkor predikat); aralash holat – bir topishmoqda ham tasdiq ham inkor predikat ishtiroki; denotat umumiyliigi va uni farqlash (sabzi va shol'om); predmetga xos ko'p belgililik va shunga mos holatda ko'p topishmoqlilik.

Topishmoqning ta'limiy va tarbiyaviy hamda estetik ahamiyati; topishmoqda obrazlilik.

Topishmoqning dastlabki vazifasi: tabu – sir tutish, so'z yordamida yovuz kuchlarni chal'itish. Topishmoq – donolikni sinash, kishi hayotini saqlab qolish vositasi sifatida. Vazifadagi evolutsiya – topishmoq borliqni o'zlashtirish, dunyoni anglash yo'li sifatida: mantiqiy fikr yuritish, idrok va zehnni o'stirishda topishmoqning roli.

Topishmoq aytish va topish qoidalari; «shahar berdim» iborasi.

Topishmoq poetikasi: metafora (istiora), o'xshatish. Topishmoqda nutqiy tuzilish: prozaik, poetik; takror san'ati: tovush, so'z takrori; vazn va qofiya.

Topishmoq fol'klorning kichik janrga mansubdir.

O'zbek xalq og'zaki poetik ijodida milliy poetika qonunlari va printsiplari asosida yaratilgan topishmoqlar talaygina. O'zga xalqlarda bo'lgani singari o'zbek xalq ijodida ham badiiy nutqning qiyoslash, istiora, jonlantirish, sifatlash kabi asosiy ko'rinishlari bir maqsadga – poetik idrok qilishga, voqelikni poetik tasvirlashga bo'ysundirilgan. O'zbek topishmoqlarida o'zbek voqeligi, o'zbek tabiati ifodalangan. Shuning uchun ham xalq topishmoqlari xalq badiiy asarlarining jajji namunalari sanaladi. Ularda biror narsa yoki voqelikning yashirilgan narsa bilan o'xshash tomonlariga asoslangan -bu narsa o'rnini topishmoq almashtira oladigan ko'chma ifodalar beriladi. Shunday qilib, topishmoq aniq narsa yoki voqelik tushunchasini ongli ravishda yashirishga, sir tutishga asoslangan kichik poetik asaridir.

Shubhasiz qadimiy ko'p asrlik tarixga ega bo'lgan xalq topishmoqlarining ildizlari insoniyat jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlariga borib taqaladi. Qadimiy topishmoqlarning asosida insonning dunyoni bilishga, tabiat sirlarini tushintirishga bo'lgan intilishlari yotadi. Insonning tinib - tinchimas aqli momaqaldir, yashin,

yom'ir, yulduzli osmon kabi ko'plab narsa va voqelikni badiiy obrazlarda tasvirlagan. Ravshanki, ongning tu'ilishi tongida insoniyat tabiatni boshqaradigan, jamiyatni Harakatga keltiradigan qonunlarni bilmas edi. Qadimga kishlar ularni o'rab turgan tabiatni ham insondek deb tasovvur qilar, dunyodagi juda ko'p voqealar 'ayritabiiy kuchlar irodasi bilan ro'y beradi, deb bilardilar. Barcha 'ayritabiiy kuchlar insonga dushman bo'lib, yovuzlik qilishlari mumkin edi. Odamlar bu ruhlardan xalos bo'lish yo'llarini ahtarganlar. Shunday yo'llardan biri jamoa hayotida ro'y beradigan hamma narsani sir tutish, so'z yordamida ko'rinmas kuchlarni chal'itish, aldashdan iborat edi. Ammo asta –sekin topishmoqlar o'zining dastlabki xususiyatlarini, sodda ko'rinishlarini o'zgartirib, o'zgacha Xarakter kasb etgan. O'zbek miflari va ertaklarida ko'pincha topishmoq inson donoligini sinash vositasi bo'lib keladi, uning echimi o'ir damlarda qahramon hayotini saqlab qoladi.

Bora - bora topishmoqlar vazifasi o'zgarib, u ko'proq so'z o'yinining badiiy formasiga aylanadi. Ularning ko'ngilxushlik xususiyatlari quyidagi o'zbek topishmo'ida shunday ifodalangan; O'yin, o'yin, o'yinim, ko'ngil ochar to'yinim. (Topishmoq).

Topishmoqlar hozir ham xalq ijodida ko'ngilxushlik vositasigina emas, balki bolalar idrokini, zexnini o'stirishda o'ziga xos tarbiya maktabi sifatida yashab kelmoqda. Topishmoqchi uni echayotganda, agar u topishmoqning javobini topa olmas, arziyas narsani emas, balki boya aytib o'tganimizdek, o'z shahrini yoki butun mamlakatini talab qilish xuquqiga ega. Bunday hollarda topishmoqni echa olmagan: «Shahar berdim», ya'ni engildim engildim, deydi. O'zaki ijodning bu «yoqimtoy kichik» janrining tarbiyaviy va didaktik imkoniyatlari g'oyat rang-barangdir. Topishmoqlar xalq ijodida, obrazli so'zga muhabbat uy'otadi, bolalarga estetik zavq ba'ishlab, ularni o'zaki shehriyat dunyosiga olib keladi. O'ziga xos tasviriy san'atning, milliy badiiy usullarning ifodasi bo'lmish bu jajji asarlar o'sib kelayotgan avlodning mahanaviy ehtiyojlariga oziq bo'ladi.

Insonning tabiat xodisalarini kuzatish qobiliyati, hayvonot dunyosining turli vakillarini o'rganish, o'z jismining turli qismlari narsalarga qiyoslash, o'xshash tasavvurlarni qo'sha olish idroki topishmoqlarning tu'ilishida, shuxbasiz, asosiy rol o'ynagan, shuning uchun ham topishmoqlarda eng ko'p qo'llanadigan badiiy usullar-istiora va qiyoslashdir. Ular juda ko'p xollarda topishmoqning asosini tashkil qiladi.

O'zbek xalqi yaratgan topishmoqlar uning ijtimoiy hayoti va turmushining barcha tomonlarini qamrab oladi. Ularning katta qismi dehqon mehnati: dehqonchilik, polizchilik, uy yumushlari bilan bo'liq; topishmoqlar o'z qiziqish doirasiga o'simliklar doirasiga o'simliklar va hayvonot dunyosini, uy xo'jaligiga oid ko'plab narsalarni, xalq odatlari va xislatlarini ham qamrab olgan.

Anhanaviy o'zbek topishmoqlarida voqealar asosan qora uy yoki o'tovlarda kechadi. Ularning saramjonligi, tegrasi to'risida so'z boradi. Yashash joydan tashqaridagi voqealar esa o'zbeklarga bolalikdan tanish bo'lgan erlar-to'lar, cho'llar, vodiylarda bo'lib o'tadi.

O'zbek topishmoqlari ajoyib tasvirlari bilan kishini lol qoldiradi: Bir qozondan qiriq tuya suv ichadi. (Chuchvara).

O'zbek topishmoqlarini ma'no jihatidan o'zaro qiyoslaganda, ularning ayrimlarida yangi zamon izlarini ham ko'rish mumkin. Ular tarixiy bosqichlar tahsirining namunalari sifatida diqqatga sazovor. Masalan, ushbu topishmoq:

Po'lat qushi uchdi, ketdi,

Bir zum o'tmay Oyga etdi. (Raketa)

Ma'lumki obhektiv borliqdagi har bir predmet boshqa predmetlar bilan mushtarak va xususiy bo'lgan qator muhim va nomuhim belgilarga ega. Masalan, sabzi so'zi orqali bargi yashil (sabz-fors tojikcha yashil) bo'lgan predmetning muhim bir belgisi ifodalansa-da, bu nom uning boshqa xususiyatlarini (o'zganing tuproq ostida bitishi, rangining qizil yoki sariq bo'lishligi, to'yimli ozuqa ekanligi kabilar) o'zida mujassam eta olmaydi. Shu sababdan tilda bir predmetning bir necha nomi (ovqat, taom, oziq, tomoq, xurak, emish, nehmata kabi) – sinonimlar yuzaga keladi. Adabiy tur janridan biri xisoblangan topishmoqlar predmetlarning mana shunday serqirra xususiyatlarini ochib berishligi jihatdan ham o'oyatda muhimdir.

Qiyoslash insonning dunyoni bilish jarayonida juda katta rol o'ynaydi. Ikki yoki undan ortiq predmetlarni ular o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqli tomonlarini aniqlash maqsadi bilan qiyoslash tashqi olamni bilishning eng keng tarqalgan logik yo'llaridan biri bo'lib, inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, aslida nom topish o'yini bo'lgan topishmoqlarning bilish va nominatsiya nazariyalari bilan aloqadorlik tomonlari yaqqol namoyon bo'ladi. O'ta qisqalik talabi yuzasidan shakllanadigan nomlarda predmetlarning eng muhim belgilari ham to'liq mujassam bo'lmaydi, albatta. Topishmoqlarda esa buning uchun ancha keng imkoniyat mavjud.

Topishmoqlarni boshqacharoq qilib nom topish o'yini deyish ham mumkin. Chunki ularda ikki tomon – jumboqlovchi va jumboqni echuvchi ishtirok etib, tinglovchi jumboqlangan narsaning o'zini emas, uning nomini topishi kerak. Janrning bunday xususiyati ayrim topishmoq tekstlarining o'zidan ham qayd etiladi:

Qavat - qavat ko'ylagi,

Tuproq uning yuragi.

Bahorda ko'm-ko'k bo'lar,

Kuzda shiraga to'lar

U bilan ovqat tahmi

Mazali. Topping nomin. (Piyoz)

Oyo'i yo'q, ammo u,

Uzoqlarga ketadi.

Gap aytib yuborsangiz,

Kimga desang eltadi.

Uchar deb o'ylasangiz ,

Uchishga yo'q qanoti.

Qani o'ylab ko'ring-chi,

Nimadir uning oti? (Xat,radio).

Bir o'rto'im ko'p sodda,

Xisobni bilar yoddan...

Anchagina dumaloq,
 Donasi bor qora,oq
 Qator terilgan simga.
 Kim ekan u xisobchi,
 Ismini o`ylab topchi! (Chut).

Demak, topishmoqlarda gap va tekstlar yordamida obhektiv olamdagi turli narsa, voqea xodisalarni ham boshqacha (pardali)- formada nomlaydi, ham ularning haqiqiy nomlarini topishga undaydi.

Topishmoqlarning nominativ aspekti haqida to`xtalar ekanmiz, ularda butun boshli gap va tekstlar orqali nomlangan denotatlarning muhim va nomuhim belgilari ochib berilishligini tahkidlashimiz lozim. Jumladan, bugungi kunda sabzi xaqida o`nlab topishmoqlar borki, ular orqali bu poliz ekinining bir necha xususiyatlariga ishora qilinadi:

1. Er tagida oltin qoziq.
2. Er tagida oltin qoziq, u hammaga bo`lar oziq.
3. O`zi bir qarich, Saqoli besh qarich.
4. Kelin oyim ichkarida, Soch popugi tashqarida.
5. Qizil qiz er ostida, Sochlari er ustida
6. Darchadan nari, ranglari sari.
7. Iyagi erga qaragan, soqoli osmonga qaragan.
8. Barglari ham yam-yashil, Tusi tilladan asil..
9. Sochlari er ustida, rangi osmon tusida.

Bu obrazli jumlalarda sabzining tusi oltin rangiga yaqinligi, shakl tomonidan qoziqqa, bargining soqolga, sochga o`xshashligi ehtiborga olingan. Oltin sariq tusni ifodalash uchun ko`p ishlatilganligi, qoziq asosan erga qoqilishi, sabzining esa tuproq ostida bitishini ehtiborda tutilib, uning nomi yashiringan. Predmetlarning muhim belgilari bu qadar aniq tasvirlangan topishmoqlarning javobini topish unchalik qiyin bo`lmaydi, albatta.

Bu o`rinda shuni ham aytib o`tish kerakki, topishmoqlarda bir-biriga ko`p jihatdan o`xshash predmetlarning nozik farqli xususiyatlariga jiddiy ehtibor beriladi. Jumladan, shol`om tuproq orasida bitishi, bargining er ustida sabzinikiga o`xshash xolda o`sishi, to`yimli ozuqa ekanligi kabi jihatlari bilan sabziga o`xshaydi. Ammo shol`om haqidagi o`nlab topishmoqlarda bu o`simlikning sabziga o`xshamaydigan farqli jihatlari ishora qilinadi:

Er tagida mushtay go`sht.
 Er tagida nimchaki tosh.
 Er tagida oltin bosh.
 Er tagida zar kalapush.
 Er tagida qizil qalpoq.
 Er tagida qizil bo``icha.
 Kalta bobom ichkarida,
 Quloqlari tashqarida.
 Yapaloq oyim er tagida,

Quloqlari er ustida.

Ko`rinadiki, sholg`omning mevasi Oltinqoziq emas, mushtay go`sht, nimchaki tosh, oltin bosh, zar kalapush, qizil bo`cha, kalta bobo, yapaloq oyim kabi til birliklari bilan ifodalanadi. Sholg`omning bargi esa soch, soqolga emas, quloqqa o`xshatiladi.

Topishmoqlarda bahzan buning aksi - bir predmet xaqida bir necha topishmoq emas, bir topishmoqning javobi turli erda turlicha bo`lishi ham mumkin. Masalan: Uzun terak,

Ichi kavak.

Topishmo`ning javobi aslida qamishdir. Ammo bahzi joda kuva, bahzan miltiq yoki mo`ri ham deyiladi.

Sariboy akam ichkarida,

Saqollari tashqarida.

Topishmo`ning ham asli javobi sabzidir. Keyinchalik makkajo`xori ham mazkur topishmoqning javobi bo`lib qolgan. Sabzining ham, makkajo`xorining ham rangi sariq: sabzi er tagida o`ssa, juxori poyada qavat-qavat po`stlog`i ichida yashiringan xolda o`sadi; sabzining barglari er ustida, juxorining popugi tananing uchidan chiqib turishi tomonlari bilan yuqoridagi topishmoqqa ikkala javob ham mos keladi.

Topishmoqning dastlabki vazifasi sir tutish bilan bog`lanadi, bu so`z yordamida yovuz kuchlarni chalg`itish extiyoji tufayli vujudga kelgan vazifa.

Keyinchalik vazifadagi evolyutsiya quydagilarga olib kelgan:

Topishmoq donolikni sinash vositasi, kishi hayotini saqlab qolish vositasi, borliqni o`zlashtirish, dunyoni anglash yo`llaridan biriga aylanadi. Mantiqiy fikr yuritish, idrok va zehnni o`stirishda ham rol o`ynaydi.

Topishmoqni katta - kichik, erkak-ayollar hamma biladi va topishmoq aytishga barobar qatnashadi. Mana shu topishmoq aytish jarayonida kattalardan kichiklar ko`p topishmoq o`rganadi va hozirjavoblikka odatlanadi.

Topishmoqning javobini topish uchun aytilgan tekstni yaxshilab o`ylab, nima ishora etilganini faxmlash, topishmoqning asosiy xususiyati va belgilari qaysi predmetga qaratilganini aniqlab yoki taxminlab topishga intilish kerak bo`ladi. Topishmoqning javobini topa olsa, o`sha onda aytuvchi yoki qatnashuvchilardan birontasi javobining to`ri ekanligini tasdiqlaydi va darhol boshqa bir jumboq o`rtaga tashlanadi. O`yinda qatnashuvchilar topishmoqning javobini topishga qiynalsalar, uning belgisini bilib olish uchun jumboq aytuvchiga «Jonlimi», «Jonsiz», deb so`roqlaydilar. Aytuvchi javobni engillashtirish uchun jumboqqa yashiringan predmetni «Jonli» yoki «Jonsiz» ekanligini aytadi. Topuvchi bu javobdan keyin ham predmetni aniqlay olmasa, aytuvchiga yana boshqa so`roqlar berish mumkin. Masalan, «Qaerda bo`ladi?», «O`zi qanday?», «Qattiqmi, yumshoq» kabi. Olingan javobdagi bu qushimcha xabarga suyanib topuvchilar fikr yuritadilar. Demak, qo`shimcha kichkinagina ma`lumot topishmoqning javobini topishga ancha engillik tu`diradi. Agar yashiringan predmetning ayrim xususiyati haqida berilgan so`roqqa javob olgandan keyin ham jumboq echilmasa, uni qo`yuvchi javobini

Payrov askiyalari haqida ma'lumot. Dehqonchilikka (uzum payrovi, meva payrovi, gul payrovi), hunarmandchilikka (kosiblik payrovi, atlas payrovi), madaniy

hayotga (kitob payrovi, qo`shiq payrovi, futbol payrovi va b.) oid payrovlar. Shingil askiyalar va ularning o`ziga xosligi.

Mashhur askiyachilar haqida ma`lumot. Dehqonboy Shernazarov, Erka Qori Karimov, Yusufjon Shakarjonov, Tursunboy Aminov (Ijroqo`mbuva), Abdulahad Mahsum Qozoqov va boshqalar. Askiyaning hozirgi kundagi rivoji.

So`z o`yinlari. Ularda omonimlarni qo`llashdagi san`atkorlik. So`z o`yinlari va tuyuqlar.

Latifa – xalq o`zaki ijodining keng tarqalgan kichik prozaik janri sifatida. Latifalarning asosiy xususiyatlari. Ularning sinfiyligi, kulgining ijtimoiy xarakteri. O`zbek latifalarining qadimiyligi. Ularning keyinchalik Nasriddin va Mashrab obrazlari bilan bo`lanishi.

Sharq xalqlari o`zaki ijodidagi Juha (Hind), Mushfiqiy (Tojik), Kamina (Turkman), Ahmad akay (Tatar), Aldar ko`sa (Qozoq) obrazlarining o`zbek fol`kloridagi Nasriddin afandi obrazi bilan munosabati.

O`zbek fol`klorida Nasriddin afandi obrazi. Nasriddin sodda, haqiqatgo`y, hozirjavob, so`zamol, aql-farosat bilan har qanday raqibini engaladigan xalq donishmandi, quvnoq tabiatli kishi obrazi.

Afandi latifalarining badiiy qimmatlari. Afandi latifalarining kompozitsion jihatdan ixchamligi, kichik epizodlarda katta hayotiy haqiqatlarning ochib berilishi. Latifalarning til xususiyatlari. «Afandi bilan podsho», «Afandi va qozi», «Afandi va imom» va boshqalar. Yangi latifalarni ommalashtirishda «Mushtum» jurnalining roli.

Xalq dramasi va yozma drama. Xalq dramasining o`ziga xos xususiyatlari: harakat maydoni va uning erkinligi (ko`chma ko`rsatuvlarga mosligi), ijrochilar miqdorining nisbiy barqarorligi; sahna jihozi va ijrochi. Kiyim-bosh hamda harakat qurollarining soddaligi; asar tuzilishi va hajmining ixchamligi; syujet bir chiziqligi va uning rivojlanib borish xarakteri. Hayotiy voqealarning real tasviri xalq dramasining asosiy printsiplari ekanligi. Xalq dramasida satira, yumorning ustivorligi. Xalq dramasida askiyadan unumli va maqsadli foydalanish.

Xalq dramasining mazmun va shakl jihatdan ko`rinishlari: masxarabozlik, qiziqchilik, qo`irchoqbozlik. Xalq dramalarida ijrochining miqdoriy jihat: biraktyorlik, ko`paktyorlik.

Xalq dramasi va miniatyur drama.

Xalq dramasini o`zbek teatr san`atining maydonga kelishi, shakllanishi va taraqqiyotidagi roli.

Mashhur namoyondalar haqida ma`lumot. Yusuf qiziq Shakarjonov, Oxunjon qiziq, Muhiddin Darveshov va boshqalar.

Askiya xalq o`zaki ijodining uziga xos janri bulib, u milliy janr sanaladi. Ijodkorga munosabat jihatidan askiya professional janr xisoblanadi, maxsus tayyorgarlikka ega ijrochilar tomonidan bajariladi. Sozga munosabati buyicha soz ishtirok etmaydigan janr ijrochilar kamida ikki kishi bulishi shart.

«Askiya» so`zining lugaviy mahnosi utkir zexnli demakdir. Fol`klorshunoslikda bu so`z atama sifatida mustakil janrni ifodalaydi.

Askiya soʻz tovlanishlari, koʻp mahnolilik, mahnodagi kuchimga asoslanadi. Bunda zexn, akl kuchi, zukkolik aloxida ahamiyat kasb etadi. Askiyaning yana bir muxim xususiyati shundaki, bunda hozirjavoblik zarur fazilat sanaladi.

Askiya asosan hajviy mazmunda boʻladi va shuning uchun ham u kulgi uygotadi.

Askiyaning ijro oʻrni erkin: u tuylarda, turli bayramlarda, dam olish uchun kichik gurux va yigirlarda ijro etilaveradi. Hozir maʼlum kasb bayrami kunida ham, yangi yil va navruz kunlarida ham, mustakillik bayramida ham umuman, kulami nukta nazaridan katta-katta bayramlarda ham askiya bulishi odat, askariy xollarda majburiy dasturdan ham urin olib - anhanaviylik kasb etdi.

Bu janr professional janr sifatida uz ijrochilari oldiga kiyin, murakkab talablarni kuyadi. Birinchi talab shuki, askiyachi Har taraflama bilimli, maʼlumotli bulishi zarur. Askiya obhekti boʻlgan soxaning ikir-chikirigacha bilish lozim. Aks xolda askiyani davom ettira olmay koladi. Demak, birinchi shart koʻp maʼlumotga ega bulish. Keyingisi shuki, mana shu bilim asosida uz fikrini uzata olish sanhatiga ega bulish. Bunda fikr uzatish vositasi boʻlgan til uning turli konuniyatlari va koidalarini bilishi shart. Busiz askiya chikmaydi, busiz askiyachi askiyachi bulolmaydi.

Kurinadiki, askiyada bilim, askiyachining bilimga ega bulishi, badixaguyligi etakchi elementlar sanaladi.

Askiya tematik jihatdan rangba-rang. Mana shu xilma-xillik, anhanaviylik kasb etib, barkarorlikka ega bulsa payrov deb nomlanuvchi turkumlar kelib chikadi.

Askiyaning yana bir turi dialog — uzaro suxbat, aytishuv, tortishuv shaklida boʻladi. Bunda ham anhanaviylik boshlanma mavjud boʻladi. Bu boshlanma «Gulmisiz...», «Oʻxshatdim...» degan soʻzlardan iborat boʻladi. Shuningdek askiyaning «Tutalʻ», «Rabbiy» shakllari ham mavjud.

Kompozitsion dialog shakliga asoslanilgan askiyalarda anhanaviy boshlanma bor, bu element askiya strukturasidan urin olgan. Lekin suxbatda oldindan izchil syujet chizigi bulmaydi. Shuning uchun ham askiya kancha davom etishi, - nima bilan tugashi ham maʼlum bulmaydi. Bu ham askiya janrining uziga xos boʻlgan xususiyatidir. Bu xususiyat uzining maʼlum tematik doirasi va mazmun chizigiga ega boʻlgan payrov askiyalar uchun ham xosdir. Bu tip askiyalarda mavzu maydonidan chetga chikilmaydi, bu shart, lekin syujet dinamikasi erkindir: kaysi askiyachining maxorati, bilim doirasi keng va katta bulsa, usha askiyachining ijrosi baland chikaberadi. Bahzi xollarda (agar kelib kolsa) nisbatan pastrok askiyalar ham zur «olishi» mumkin.

Askiya mazmuniga ham tarixiylik xosdir. Unda davr aks etadi. Masalan, tarixan boylar ariklari haqida gap ketsa, keyinchalik u barham topadi, chunki arik va kanallar davlat tasarrufidagi obhektlar, sanaladi. Keyingi davrlarda yaratilgan ashula nomlari ilgari askiya predmeti bulolmas edi yoki XIX asr askiyachilari radio, televizor, kino asarlari buyicha payrov yarata olmas edilar.

Askiya mustakil janr sifatida folʻklorning oʻzaki drama janriga yakin turadi. Umuman olganda, haqiqatan ham, askiya teatr sanhati bilan boglanadi. Lekin askiyada, birinchidan, muallifning uzi ijrochi, ikkinchidan, bu erda soʻz uyini

etakchilik kiladi, uchinchidan, ijrochilar ortasidagi «rakiblik» musobaka Xarakterida bo'ladi. Ana shu va boshqa jihatlar uni og'zaki dramadan farklaydi.

Askiyada sanhat darajasiga kutarilgan so'z uyini, so'z kullash jihatidan karalganda, tuyukdagidan birmuncha fark kiladi. Fark shundaki, askiyada doim kuchimga moyillik seziladi.

Latifa xalq o'zaki poetik ijodining keng tarkalgan ommaviy janri xisoblanadi. Xikoya kilishga muljallangan bu janr sozsiz, umumbashariy Xarakterga ega.

Askiya mazmunida sinfiy karama-qarshilik nisbatan kuchlirok seziladi. Aslida latifaning keng yoyilishi va ommaviylik kasb etishi unda ko'p xollarda sinfiy karama-qarshilik yoritilishi bilan boglanadi. Shuning uchun ham latifada satira va yumor ustivor xususiyat sanaladi.

Latifaning uziga xos yana bir xususiyati shundaki, unda echim uta kuchli va kutarinki bo'ladi. Bu jihat esa syujet va kul'minatsiyani asar oxirigacha suradi.

Latifada ham nutkning dialog shakli faol kullanadi.

Latifa mazmunida donishmandlik, xalqona soddalik, zulm va adolatsizlikka qarshi, xudbinlik va manmanlik, kattazanglikka qarshi, zurlikka qarshi motivlar etakchilik kiladi: nodonlik, kaltafaxmlik, uzini ko'rsatish kabi illatlar ustidan kulinadi.

O'zbek latifalarining qahramoni Nasriddin afandidir. Nasriddin latifalarning yagona qahramoni bo'lganligidan uning xislatlari ham bir muncha kengrok maydonda kuzga tashlanadi. Bu maydonlar bir-biriga mos tushmaydi. Masalan, Nasriddin bir urinda uta aklli, hozirjavob, zexnli kishi sifatida tasvirlansa, boshqa urinda soddaligi keragidan ortik ya'ni gul, kallavarang kilib tasvirlanadi. Latifalarda xikoya kilinishicha afandi kamonda otish buyicha podshox bilan musobakalashadi. Unda birinchi va ikkinchi otishda nishonni urolmagan afandi birinchisini podshoxga qarab, «sizning otishingiz podshoxi olam», deydi. Uchinchisi nogaxon nishonga tegsa, «bu Mulla Nasriddinning otishi, taksiri olam» deydi Bunda Nasriddin afandining topkirligi, uddaburonligi tasvirlangan bulsa, kuyidagi latifada uning gulligi tasvirlanadi. Latifa mazmuni kuyidagicha: Nasriddin bozorga mol olib boradi. Dallol uning molini obdon maktaydi. Buni dallol ogzidan eshitgan afandi molni sotmaydi.

Yana bir misol: Afandi bolalarga yongok sotilayotganini so'zlaydi. Uni uzi tukigan, bu — yolgon. Lekin bolalarning ko'plashib yongok «tomon»ga yugurishganini kurib, afandinig uzi ham bolalarning ortidan yuguradi.

Har ikki xolda ham afandi xalq vakili sifatida koladi. Xalq orasida esa istalgan toifadagi odamlarni uchratish mumkin.

Latifalar tematik jihatdan juda xilma-xildir. Lekin ularning barchasida, tugrirogi, asosiy kismida, kompozitsiya ixcham konflikt asosiga qo'yiladi. Konflikt satirik va yumoristik planda bo'ladi. Odatda satirik latifalarga extiyoj, jamiyat extiyoji ko'prok bo'lganidan shu tip latifalar ko'prok. Bu latifalar ijtimoiy-siyosiy vokealarni sinfiy nuktai nazardan yoritadi.

Lof ham xalq o'zaki poetik ijodining mustakil janri xisoblanadi. Mikdoriy jihatdan ikki ijrochi tomonidan ruyobga chikadigan bu janr dialog nutk janridan iborat bo'ladi, sozsiz, biror mavsum va marosim bilan boglanmaydi.

Lofning asosiy poetik unsuri mubolagadir. Ana shu mahnoda lof aloxida yashashdan tashkari yirikrok boshqa bir badiiy asar tarkibiga ham oson singadi va bu bilan poetik detal sifatida muxim vazifa bajaradi. Loflar ko'prok ertak, doston tarkibida keladi, bunda ko'pincha afandining uzi lofchi sifatida katnashadi.

Lofning ijro usuli va mazmuni orasida doimo karama-qarshilik mavjud bo'ladi: mazmun mantikka zid, unda uta mubolagali, bunday bulishi mumkin emas, lekin lofchi bunga xech qanday xayratsiz, kunda eshitiladigan, aytadigan gapi sifatida karaydi. Bosik va uz gapining - lofining mazmuniga ehtiborsizdek so'zlaydi.

Lof predmeti asosan bir yoki ikkitadan ortmaydi: unda yo choy haqida yoki osh haqida gap ketadi, shuningdek, ikki predmetli bo'lganda Har ikki predmet uzaro qiyoslanadi, albatta, qiyos mubolagali bo'ladi.

Lof syujeti jihatidan dinamik syujetdir, u tez rivojlanadi, doimo kulminatsiya tomon siljiydi va shu kulminatsion nuktada yakunlanadi.

Shunday kilib, askiya, latifa hamda lof og'zaki poetik ijodning kichik janriga mansub bulib, aloxidalikka ega bo'lgan uziga xos xususiyatlarni jamlagan mustakil janrlardan biridir.

Xalq dramasi» atama sifatida adabiyotshunoslik fanida ikki mahnoni anglatadi:

1. Xalq manfaatlari, intilishlari, orzu-istaklari va ruxiy ma'naviy dunyosini aks ettirgan xalqqa xizmat kiladigan Har bir dramatik asar xalq dramasi deyiladi. Bunda asar 'oyasi etakchi mezon sifatida keladi;

2. Xalq o'zaki poetik ijodining mustakil janri. «Og'zaki drama» hamda «Xalq dramasi» atamaları tushuncha anglatish jihatdan tengdirlar. «Fol'klor teatr» atamasi esa yukoridagi atamalardan kelib chikadigan tushuncha ostidagi dramatik sanhatning realizatsiyasi sanaladi. Boshqacha aytganda, xalq tomonidan yaratilgan dramatik asarni ko'rsatib, spektakllashgan xoldagi namoishi, shu namoish etishda katnashadigan barcha vositalar kushilib fol'klor teatrini vujudga keltiradi. Demak, fol'klor teatrining asosida o'zaki drama yotadi.

Drama «Harakat» mahnosini anglatadi. Bu so'zning lug'aviy ma'nosi, terminologik ma'nosi adabiy turni anglatishidir. Tragediya (echki va qo'shiq), komediya (xushchakchak olomon va qo'shiq) dramaning kurinishlari. Xalq dramasi ham janr, lekin u yozma dramadan uzining kator xususiyatlari bilan farkanadi.

Xalq dramasi umumbashariy janr bulib, u dunyoning barcha xalqlarida bor. Bu janr sinkretik janr, unda so'z ijro usuli jihatidan kuy (musikiylik), Harakat omuxta bo'ladi. Mazmuniy yunalishi jihatidan bu tip asarlar satirik va yumoristik moxiyatni aks ettiradi. Muljallanishi so'z va Harakatlari orqali saxnada ko'rsatishga muljallangan bo'ladi. Yana bir muljallanish jihatdan esa ham kattalarga, ham kichiklarga muljallangan bo'ladi. Masxaraboz hamda kizikchilar tomonidan yaratilgan saxna asarlari kattalarga ham, kichiklarga ham muljallangan. Kugirchokbozlar asarlari kichiklarga muljallangan bo'ladi. Bahzi masxarabozlar va kizikchilar asarlari ham bolalarga muljallangan bulishi ham mumkin. Xalq dramasi uziga xos xususiyatlaridan biri, unda Harakat maydonining erkinligidir. Bu janr uchun yozma dramadagi singari maxsus jixozlangan saxna ko'p darajada dekorativ predmetlar shart emas. U kuchma ko'rsatuvga muljallangan bo'ladi. Ijrochilar mikdorida ham nisbiy barkarorlikka ega bo'ladi. Yukorida aytilganidek,

saxna jixozlari nixoyatda sodda, Harakat kurollari ham sodda bo'ladi. Ijrochilar xalqdan chikkan tugma «aktyor»lardir. Ular maxsus tayyorlov maktablarida emas, hayotning uzidan tahlim oladilar. Shunga muvofik ularning kiyim-boshlari ham sodda bo'ladi; bu dramatik asarning tuzilishi kompozitsion nuqtai-nazardan sodda, xajmi esa ixcham bo'ladi; syujetda murakkablik bulmaydi; bu asosan bir chizikli bo'ladi. Uning dinamikasi ham uziga xos bulib tez rivojlanib boradi.

Xalq dramasi mazmun va shakl jihatdan turli kurinishlarga ega. Bu kuyidagilar: masxarabozlik, kizikchilik, kugirchokbozlik.

Har uchchala kurinish ham bir nuqtada umumiydirlar. Har uchchalasida ham so'zlanadi, Har uchalasida ham Harakat mavjud, Har uchchalasida ham ijrochi bir (aktyorlilik) va birdan ortik (ko'p aktyorlilik) bo'ladi. Shuningdek, ularning fakat uzlarigagina xos jihatlar ham mavjud: masxaraboz uziga xos kiyimlardan foydalanishi mumkin, kugirchokbozda bu narsa shart emas. Kizikchilarda kizikchilikda badixa etakchi rol uynaydi, masxarabozda esa bu jihat etakchi jihat sanalmaydi.

Xalq o'zaki dramasiining yaratuvchilari — masxaraboz va kizikchilar tugma hayotdan tahlim olgan ijodkorlar sifatida sanhatining boshqa turlaridan ham yaxshigina xabardor bo'ladilar. Masalan, yogoch oyokda uynadigan rakkos fakat rakkos emas, u yaxshigina so'zamol, hozirjavob so'z ustasi ham bo'lgan; masxaraboz va masxarabozlikdan tashkari ko'pgina mashklarini xususan akrobatik mashklarini ham erkin bajargan. Kizikchi esa raks sanhatini, askiya, qo'shiq aytish sanhatini ko'p xollarda mukammal uzlashtirgan. Shu mahnoda kuyidagi faktlarni keltirish urinlidir. Masalan, Juraxon Sultonov, Mahmurjon Uzokov, Rasulkori Mamadaliev kabi xofizlar askiyachilik bobida mashxur bo'lganlar. Lekin ular asosan xofizlik bobida kolganlar. Yusufjon Shakarjonov esa doira chalish, qo'shiq aytish, ayniksa raks sanhatini yaxshigina uzlashtirgan. Lekin u Yusufjon xofiz emas, Yusufjon kizik nomi bilan mashxur bo'lgan. Chunki u eng avvalo aktyor, kizikchi, latifaguy, so'zni Harakatga kushadigan aktyor edi.

Har qanday xolda uni ham xalq dramasiida asosiy figura ijrochilarning uzlaridir. Chunki professional dramada, drama spektakl muallifi boshqa — rejissiyor, saxnani bezovchi, aktyorlarni qiyofalantirovchilar, yoruglik beruvchilar kabi kator mutaxassislar ishtiroki mavjud. Xalq dramasiini yaratuvchilar esa uzlari taglama, ya'ni asar matnini yaratadilar, uzlari «saxnalashtiradilar», ya'ni rejissiyorlik kiladilar, uzlari uynaydilar — ijro etadilar. Mana shu ishlarni bajarish jarayonida bu ijrochilar kizikchi, masxaraboz va kugirchokbozga ajraladilar. Har uchchala ijodkor ham uzini uzi tayyorlaydi. Masalan, masxaraboz aloxida uziga xos kiyimni uziga tanlaydi uzi tayyorlaydi uzlarini olachipor kilib buyash lozim bulsa bu ishni uzi bajaradi, ya'ni uziga uzi grimchilik kiladi. Bahzi xollarda xalq dramasi yaratuvchilari uzlaricha turli «gastrol»larga chikkan. Masalan tuyllarga, sayllarga. Bunday vaktlarga qandaydir tashkilotchi boshlikka extiyoj sezganlar. Shunda ularga ham tashkilotchilik kila oladigan ham shu sanhatdan xabardor bir kishi raxbarlik kilgan. Goxida u uz guruxiga yul-yurik ko'rsatib, rejissiyorlik ham kilgan. Xalq dramasi ijrochilarining faoliyat maydoni ham kengdir. Masalan, birgina taklidchilikning uzi ham keng maydonli faoliyat sanaladi: hayvonlar, kushlar, odamlar to texnika vositalari sunhiy tovushlarga taklid kilinadi. Odamlarning uzlariga ham faoliyat soxasiga ham taklid

kilinadi. Masalan, sanhatkor shaxsiga ham, uning sanhatiga ham taklid mavjud. Masalan mashxur xofizlar ovozigacha qo'shiq kuylash sanhatiga ham taklid kilinadi: Tavakkal Kodirov, Olmaxon Xayitovlar ijrosiga taklidlar mavjud; mashxur aktyorlar sanhatiga taklid kilinadi: Nabi Raximov, Hamza Umarov, Soib Xujaevlar ijrosiga taklid mavjud. Bahzi odamlar yurishi, Harakatiga taklid kilinadi. Hayvonlarning ham ovozlari, yurish kabi xatti-Harakatlariga taklid kilinadi. Masalan, ayikning yurishiga, kuyonning yugirishiga va xokazo.

Pantomima ana shu taklidlardan kelib chikib shakllangan. Xalq dramasi yaratuvchilarining tugma deyilishiga sabab, ular uz yaratuvchilik va ijrochilik maxoratini maxsus ukuv yurtlarida emas, bevosita hayotning uzida olganliklaridadir.

Ma'lumki, XX asrning boshlarida yaratilgan yozma dramatik asarlarda xotinlar roli erkaklar tomonidan bajarilgan. Bu albatta, o'zbek hayoti, o'zbeklarga mansub bo'lgan diniy ehtikod mafkurasi bilan boglanadi. Mana shu mahnoda xalq dramasida ham ayollar roli erkaklar tomonidan ijro etilgan. Shuningdek, ayollar dunyosining ham uz teatrlari bo'lgan. Ayollar teatri mazmun jihatdan erkaklar tomonidan yaratilgan. Xalq dramasi qanday bulsa, shunday bo'lgan. Fark shundaki, bu erda erkaklar roli ayollar tomonidan bajarilgan. Tomosha o'rni erkin bulmagan. U odatda uy ichida, kuzdan yirok bo'lgan pana joylarda ijro etilgan.

Xalq dramasi yozma adabiyotdagi drama janri uchun zamin bulib, xizmat kilgan. O'zbek teatr sanhati vujudga kelishi, shakllanishi va tarakqiyotida ham xalq dramasi katta rol uynagan. Ayniksa, miniatyur teatr sanhati asosida xalq dramasi yotadi.

Agar xalq dramasi bilan o'zbek miniatyur teatri (hozir hamma biladigan nixoyatda ommalashib ketgan televizion minatyura teatri) takkoslansa, kuyidagi umumiyliklar kuzatiladi: Har ikkisi ham syujet bir chizikligiga ega; Har ikkisida ham hajviy jihat ustivor sanaladi; Har ikkisi ham shakl va mazmun ixchamligiga asoslanadi; Har ikkisida ham vokea dinamikasi bir xil kechadi — tez rivojlanadi; hajviylikka asoslanib, Har ikkisi ham jamiyatdagi illatlarni fosh kiladi.

Xalq dramasining yirik namoyandalari sifatida Yusufjon kizik Shakarjonov, Oxun kizik, Muxiddin Darveshovlarni ko'rsatish mumkin. Bu sanhatning hozirgi vakillari katoriga juda ko'plab yoshlar kelib kushildi.

Oltiariklik Abdulla kizik, Mirzabek Xolmedov, Xojiboy Tojiboev, Obid Asomov ana shular jumlasidandir. Bu sanhat rivojida televizion minatyuralar teatri xodimlarining o'rnini aloxida tahkidlash zarur. O'zbekiston xalq artistlari Ergash Karimov, Roza Karimova, Xusan Sharipov, Baxtiyor Ixtiyorov va yana ko'plab teatr arboblari nomlarini keltirish mumkin.

Respublika mikyosida uzining aloxida o'rniga ega bo'lgan Sutakuzilar bu sanhatning yanada rivojlanishi uchun uzlarining juda katta xissalarini kushib kelmokdalar.

Xullas, Har bir xalq dramasi shu xalq hayotining kuzgusidir. Unda shu xalq urf-odatlar, yashash tarzi, psixologiyasi, karashlari aks etadi. Xalq dramasining yana bir jihati, u xalqning sanhatkorlik darajasini ham ko'rsatadi.

Nazorat savollari:

1. Askiya nima?

2. Askiyada badihaning o`rni.
3. Payrov askiyalari.
4. Latifa, uning ijtimoiyligi.
5. Lof nima?
6. Drama nima?
7. Dramaning qanday turlari bor?
8. Xalq dramasi va yozma dramaning umumiy tomonlari.
9. Xalq dramasi uziga xosligi.
10. Xalq dramasi evolyutsiyasi.
11. Xalq dramasi kurinishlari.
12. Xalq dramasi ishtirokchiga munosabati.
13. Xalq dramasi ijro usuli.
14. Xalq dramasi ijtimoiyligi.
15. Xalq dramasi ishtirokchilari haqida.

Adabiyotlar:

1. X. Razzokov, T. Mirzaev, O. Sobirov, K. Imomov. O`zbek xalq o`zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
2. T. Mirzaev va boshqalar. O`zbek xalq o`zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
3. N. Xatamov, B. Sarimsokov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o`zbekcha lugati. Toshkent, 1979.

7-mavzu: XALQ QO`SHIKLARI.

Reja:

1. Qo`shiq haqida ma`lumot.
2. Qo`shiq turlari
3. Qo`shiq poetikasi

Tayanch atamalar: *ыушшы; ulan; yor-yor; marsiya; alla; lapar; duet.*

MUAMMOLAR: Qo`shiq janri haqida ma`lumot. Qo`shiq janrining ommaviyligi va uning omillari.

Ashula va qo`shiq, ularning umumiy va xususiy jihatlari.

Xalq qo`shiqlarining tasnif asoslari: urf-odat, mavsum, marosim bilan bo`liqlik asosi: bo`liq emas, bo`liq; ijro usuli: ijrochiga miqdoriy munosabat: yakka, guruh, duet – ikkilik; ijrochining professionalliligiga munosabat: mehnat qo`shiqlari, tarixiy va ishq-muhabbat hamda vafo-sadoqat maavzusidagi qo`shiqlar. Voqqlikni aks ettirish va unga munosabat jihatdan xalq qo`shiqlari: lirik, liro-erik qo`shiqlar. Terma.

Qo`shiqda xalq dunyoqarashi, psixologiyasi, estetik did va tafakkurining ifodalanishi: (o`lan, lapar, yor-yor, marsiya, alla, motam yor-yorlari).

Qo`shiq poetikasi: parallelizm, ritm, vazn va turoq, qofiya hamda tasvir vositalari.

Qo`shiqning ma`rifiy-tarbiyaviy ahamiyati.

Qo`shiq xalq o`zaki ijodining mustakil janri sanaladi. O`zbek xalq qo`shiqlarini tadqiq etgan fol`klorshunos olim Muzayana Alaviya aniklashicha «qo`shiq termini bir zamonlar shehr mahnosini ifodalagan va o`zbeklarda xalq poetikasi shu termin bilan atalgan va umumiydashma termin sifatida ishlatilgan. Qo`shiqlarning bunday keng mahnosi xalq urtasida hozirgacha saklanib kolgan... Keng mahnodan boshqa uning bir turi kichik formada yaratilgan va kuylab aytiladigan asar bo`lgan».

Xalq qo`shiqlarining professional qo`shiqlar bilan umumiy jihatlari bo`lgani kabi uziga xos xususiy tomonlari ham mavjud. U eng avvalo ularning yaratilishida

kurinadi. Bu jihatdan xalq qo'shiqlarida so'z muallifi ham, kuy muallifi ham xalq, yakka bir shaxs emas: xalq qo'shiqlari daslab qo'shiq sifatida dunyoga keladi. Yozma adabiyot so'zlariga asoslanadigan qo'shiqda avval so'z sung u ohangga solinadi.

Qo'shiq o'rni umuman olganda erkindir: u tuy, turli marosimlarda aytilishidan tashkari bevosita mexnat jarayonida, chupon uz otarini kuchirish paytida, aravakash - shofyor yulda ish bajarayotganda, traktorchi er xaydayotgan yoki ekinlarga ishlov berayotgan asnoda qo'shiq kuylayveradi. qo'shiq kathy takiklanadigan urinlar ham mavjud. Ovchi bevosita ov asnosida, Harbiy razvedkachi pistirmada mutlako qo'shiq kuylamaydi.

Qo'shiq so'z sifatida Maxmud koshgariyning «Devoni lug'otit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Zamaxshariy, Bobur kabi allomalar asarlarida ham uchraydi. Bu so'zning lugaviy mahnosi izoxlanganda bir umumiylik mavjud. qo'shiq ohang bilan kuylanadigan shehr mahnosini bildiradi. Shuningdek qo'shiqning aloxida turlarini ifodalovchi ulan, chinka kabi so'zlar qo'shiq so'zi sinonimlari sifatida ham beriladi. Maxmud koshgariyning «Devon»ida kasida ham qo'shiq izoxi sifatida ko'rsatilgan. Bu ham qo'shiqning bir turi sanaladi. qahramonning ko'rsatgan mardliklari, botirliklari vokeasi epik, liro-epik planda kuylanadigan qo'shiqlar kasida mahnosiga mos tushadi.

Xalq poetikasining umuman xalq o'zaki ijodining eng kadimgi janri sanalgan qo'shiqning lirik, epik, liro-epik turlari mavjud.

Yigi liro-epik qo'shiq turi sanaladi. Unda ma'lum vokea aytiladi. Ana shu vokeaga xissiy munosabat ham bildiradi. qahramonlik qo'shiqlari esa epik xalq qo'shiqlari sanaladi. Ularda qahramonlar ko'rsatgan jasorat vokea asosida kuylanadi. Lirik qo'shiqlar ishk, vafo, sadokat tuygularini ifodalovchi qo'shiqlardir. Xalq qo'shiqlari mavsum, marosim, mexnat qo'shiqlari kabi turlarga ham ajratiladi.

Mavsum qo'shiqlari yil fasllari haqida — baxor, yoz, kuz haqida kuylangan qo'shiqlardir.

Marosim qo'shiqlariga xalq urf-odatlari haqida kuylangan; tuy, aza marosimlarida kuylanadigan yor-yor, yigi, alla kabilar kiradi.

Mexnat qo'shiqlari amaliy faoliyat bilan boglik bo'lgan ishlar haqida qo'shiqlardir.

Bu turlarni yana uz ichida bulish ham mumkin. Masalan, mexnat qo'shiqlarining kuyidagi turlari ajratiladi:

1. Dexkonchilik qo'shiqlari.
2. Bog, bogdorchilik qo'shiqlari.
3. Chorvachilik qo'shiqlari.
4. Kasb-xunar qo'shiqlari.

Xalq qo'shiqlari yana kuyidagi jihatlar asosida ham farkanishi mumkin: ijrochiga mikdoriy munosabat tomonidan yakka gurux, duet ijrosiga mos qo'shiqlar; sozga munosabat buyicha — sozli, sozsiz.

Fol'klorshunoslikda tarixiy ishk, muxabbat qo'shiqlari tipidagi tematik tasnif ham mavjud. Ulanlar — kelin tushdi (kiz kuchirish) tuyalarida kelin-kuyov tomon yigit-kiz orasida xuddi laparlar kabi baxslashuv tarzida bahzan mexmondorchilik utirishlari, bazmlar, gap-gashtaklarda malakali ulanchilar tomonidan tarafkashlik usulida ijro etiladi.

Yor-yorlar «kelin tushdi», «sunnat» tuyalarida kelin-kuyov tomon kiz juvonlar, kudalar, kuyovnavkarlar (qiyovning yor dustlari) umuman tuyda ishtirok etuvchilarning uz istak xoxishlari buyicha ijro kilinadi.

«Sunnat» tuyalaridagi «kul boglar» tuy kilinayotgan bolaning yoki buvisining maxalla xotinlari ustin yoki daraxtga boglab atrofida «yor-yor» aytishadi. Xotinlarning «yasovuli» kulida ushlab turgan savat yoki tarelkaga tuy kiluvchining karindosh uru'i, yor-biroadarlari topganicha pul tashlayveradilar. Oxiri tuy egasi kelib xotinlarga pul berib, rozi kilib, boglangan ayolni ajratib olganda aytiladi. Far'ona vodiysidagi o'zbeklar orasida «yor-yor» aytishni bilmaydigan bironta kishi bulmasa kerak. Bu erdagi tojiklar esa «yor-yor»larini «shox muborak» (qisqacha-shomborak) deb ataydilar. Yor-yor umumxalq kushigi bulishidan tashkari aloxida malakali mutaxasis, so'zga chechan yor-yorchilar tomonidan kuyov-kelin tarafkashlari, tortishuv tarikasida ham aytiladi.

Bu tarafkashlikdan asosiy kuyov-kelinga madxiyalar ukilib, ularning yaxshi fazilatlari, xulki, fe'l atvori, Xarakteri hamda ikki yoshning bir-biriga munosibligi maktaladi va ularga baxt-saodat tilanadi. Bahzan kiz tomonidagi yor-yorchilar kuyov tomonini, kuyov tomndagilar esa kelin tomonning bahzi kamchiliklarni hajv kiladilar. Bu engil xazil fakat kuyov-kelin doirasidagina kolmay, tarafkashlik tusini oladi.

Yor-yorning «kelin salom kiladi» («kelinni arava, mashinadan tushirib kuyovnikiga olib ketayotgan payt») kismida esa, yangalar kuyovni ham karindoshlarida, yurtu elining boshlik raxbarlariga kelinni salom kildirayotganda, yor-yorning xazil kayfiyati kuchayadi. Unda engil begaraz xazil, «yumor»ning aralashuvi tugilib usgan joyi ota-ona, dugonalaridan ajralib, yangi notanish xonadon sharoitiga kelayotganini uylab yiglayotgan kelinchakni yupatish, kuldirib, kunglini kutarish maksadalarini kuzda tutiladi.

Marsiyalar fakat motam yigilaridan iborat bulib, u biror kishi vafot etsa, uning marosimlarida aytiladi. Bu marxum yoki marxumaning eng yakin kishilari: ko'prok ona, egachi- singil, oilasi (xotini) farzandlari tomonidan boshlanib tahziyaga yigilgan ayollarning ko'pchiligi unga jur bo'ladi.

Shunisi ham borki, makollarning birida aytilganidek, «Marakaga kelgan xotin uz dardini aytib yiglaydi».

Marsiyalarda marxum yoki marxumaning shaxsiy fazilatlari, ruzg'or va jamiyat orasida tutgan mavkei, tiriklikda kilgan ish-faoliyati eslatilib, unga nisbatan achinish xissi kuzatiladi. marsiyalarda uning aytuvchisiga qarab «Voy bolam» (ona), «voy turam» (xotin), yoki karindoshlik darajasini bildiradigan «akam», «ukam», «opam», «jigarim» so'zlari radif bulib keladi, bahzan u nakorat sifatida ham takrorlanadi.

Yor-yorchi, ulanchi, qo'shiqlar bo'lganidek, motam marosimlarga aloxida taklif bilan keltiriladigan malakali yigichilar ham bo'ladi.

Marsiyalarning ham uziga xos mungli ohang — kuyi bor. U insondagi ayrilik gam-alamlarini ifodalaydi.

Toglardagi kiyikni, voy akam, Etaklasam yurmaydi, voy akam. Yolgizgina uglingiz, voy akam, Etimlikka kunmaydi, voy akam. qo'shiqlarning ijodkorlari asosan xotin-kizlar bo'lgani uchun ham ularda insonni kamolotga etkazuvchi

mexribon, mushfik, jafokash onalar kalbining zabardast, saxiy, olijanob, aks-sadosi jaranglab turadi. Bu xolatni ayniksa, ona kuylagan allada yakkol kurish mumkin.

Allalar onalarning jigarband farzanlariga kilgan xasratlaridir. kadimda allalar inson mexr-muxabbati bilan siynasi tula onalarning orzu-umid sadolari, vafosiz, zolim erlariga, jafokor zamonga, toshmexr ota-onaga bildirilgan gazab va noroziliklaridan iborat bo'lgan. Ularda katta kalin badaliga sotilgan kiz, churi, kanizak, sevgilisidai zulm bilan ajratilgan mashukani nola-faryodlari eshitilardi. Hozirgi ayollar esa butunlay boshqacha, zamonaviy mazmun kasb etgan.

Allalar onalar, buvilar, opalar — umuman xotin-kizlar tomonidan bola uxlatish paytlarida aytiladi. Allalarni boshqa qo'shiqlardan farki shuki, u kachon bulmasin, bola-chakalok, gudak bor xonadonda aytilaveradi.

Laparlar — xalq qo'shiqlarining bu turi asosan yigit-kiz urtasida ijro kilinadi. Bu jihatdan laparlar ulanlarga uxshab ketsalarda, tematika, `oyaviy mazmuni, vazni va engil o'zidagi yumor, satira elementlarining o'tkirligi bilan ularndan farq qiladilar.

Laparlar savol-javob tarzida yaratilgan. Bu munozara ishk-muxabbat, ruzgordagi totuvsizlik, ota-onalarning farzandlari bilan bo'lgan munosabatlari kabi xulosalar bahzan engil, bahzan achchik kulgi asosida aks ettiriladi. Xalq qo'shiqlarning laparlar turi ham juda ko'p bulib, ulardagi vazn, kuy-ohang, musikiylik xususiyati ham Har xildir.

OTA

Bozorga boraymi, kizim,

Xonatlas olaymu, kizim?

KIZ

Yuk-yuk, jon dadajon,

Aslo ochilmaydi gulim!

Xalq orasida shartli ravishda «bayt» deb aytaladigan qo'shiqlar turi yangi kuyov-kelinchaklar, yosh-yalang, kiz-juvonlar orasidagina aytiladi.

Aruz vaznida aytilgan gazal formasidagi shehrlarning ikki misrasi bir bayt deyiladi. Ammo ulardan farkli ularok, bu baytning Har biri kuyovning kelinga, kelinning kuyovga munosabatini ifodalaydigan mustakil asardir.

Kuyov

Qiyo-qiyo deganda, kiyalab turgan kelinchak

Kultigining taglaridan muralab turgan kelinchak.

Kelinchak

Qiyo-qiyo deganda, qiyildim sizga,

Qizil gulning navdasidek egildim sizga.

Bolalar qo'shiqlarining uziga xos qisqa, engil vazni, shux-uynoki, musikiyligi bor. Bu qo'shiqlarning deyarli ko'pchiligi 2k3k5 turoqli barmok vaznida yaratilgan bo'ladi.

Sergak kuyovim

Oydinda kochgan.

Andijon molin

Yasavul ochgan.

Xullas, xalq yaratgan qo'shiqlarning hamma turida yuksak, oliy janob `oya ixcham, chiroyli, sodda, badiiy shakllarda ifodalangandir. Ularni kuylash, tinglash va

ukish kishiga bitmas-tuganmas zavk bagishlaydi. Xavaskor ashulachilardan tortib atokli sanhatkorlarimizgacha xalq qo`shiqlarini tez-tez ijro etib turishlarining ham sababi ham shunda.

Shunday kilib, xalq qo`shiqlari xalq tomonidan yaratilgan kuy va ohangda kuylashga xoslashgan o`zaki ijod namunalaridir. Aytilish o`rni barkaror ayni paytda, eski bo`lgan qo`shiqlarning ichki turlari ham xilma-xil: mavsum, marosim, urf-odat, mexnat qo`shiqlari kabi turlar, kattalar va bolalar qo`shiqlari deb ataluvchi turlar ana shu xillarni ko`rsatadi.

Nazorat savollari:

1. Qo`shiq haqida ma`lumot
2. Xalq qo`shiqlari va professioanl ashulachilik
3. Xalq qo`shiqlarining janr xususiyatlari.
4. Mavsum qo`shiqlari
5. Marosim qo`shiqlari
6. Mexnat qo`shiqlari
7. Xalq qo`shiqlarining ijro usuli
8. Lapar haqida
9. Termalar
10. Qo`shiq poetikasi

Adabiyotlar:

1. X.Razzokov, T.Mirzaev, O.Sobirov, K.Imomov. O`zbek xalq o`zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
2. T.Mirzaev va boshqalar. O`zbek xalq o`zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
3. N.Xatamov, B.Sarimsokov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o`zbekcha lugati. Toshkent, 1979.
4. X.Razzokov. O`zbek xalq qo`shiqlari. Gulyor. T, 1967.
5. K.Ochilov. Mexnat qo`shiqlari haqida. «Boychechak», T., 1984.
6. O. Safarov. Bolalik kuylasa — olam munavvar. «Boychechak», T., 1984 yil.

8-mavzu: ERTAK.

Reja:

1. Ertak haqida ma`lumot.
2. Janr xususiyatlari.
3. Ertak tasnifi.
4. Xulosa.

Tayanch atamalar: *ertak; sayyor syujet; majoziy; se`rli; `ayotiy-maishiy; `ajviy; satirik; yumoristik; .*

MUAMMOLAR:

Ertak xalq og`zaki ijodidagi badiiy prozaning namunasi sifatida. Ularda mehnatkash xalq hayoti, orzu-istaklari, psixologik dunyosining aks etishi. Ertaklarning sotsial mazmuni.

Janrning o'ziga xos xususiyatlari: voqelikning epik tasviri va hajm jihatdan dostonga munosabati – umumiy va farqli tomonlari; hikoya qilishga asoslangan ommaviy va umuminsoniy janr ekanligi.

Voqelikni tasvirlash usuli jihatidan ertak tasnifi: hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, majoziy ertaklar, hayotiy-maishiy ertaklar, hajviy ertaklar.

Ertak syujet tarkibida hayot hodisalari, mif va afsona usullari.

Hayvonlar haqidagi ertaklarda ibtidoiy tushunchalarning aks etishi.

«Cho'loq bo'ri», «Mehrigiyo», «Oltin tarvuz», «Nodon bola», «Ayiqlar polvon», «Ilon pari», «Ilon o'a», «Bo'ri qiz» ertaklarida totemistik qarashlarning aks etishi. Hayvonlar haqidagi xalq ertaklari hamda Tompson va boshqa mualliflar asarlari: «Yovvoyi yo'r'a», «Oq bo'ri» asarlari.

Majoziy ertaklar. Insoniyat tafakkur taraqqiyoti. Totemning barham topishi va majoziy ertaklarning vujudga kelishi. Majoziy ertaklarda hayot hodisalarini ifodalashning o'ziga xosligi, ularning asosiy qahramonlari. (To'lki, Bo'ri asosiy qahramonlardan, Tovus salbiy ma'noda asosiy bo'lmagan qahramon sifatida. Bunda milliylik) majoziy ertak va masal. «Bo'ri bilan tulki», «Qo'y bilan bo'ri» «Och bo'ri» va boshqa majoziy ertaklar.

Sehrli ertaklar. Bu ertaklarda xayol, mifologik tushuncha va realizmning o'rni, «Uchar gilam», «Semur», «Ur to'qmoq», «Kenja botir», «Gulpari» va boshqa ertaklar.

Hayotiy-maishiy ertaklar. «Uch og'a-ini botirlar», «Ziyod botir», «Zolim podsho», «Oygul bilan Baxtiyor» ertaklari.

Hajviy ertaklar. «Ikki mulla», «Qozi bilan kamba'al», «Ikki axmoq» ertaklari.

Ertak xalq ogzaki poetik ijodining epik turiga mansub janrdir. Paydo bulish nukta-nazaridan karaganda tarixgacha bo'lgan davrlarda vujudga kelgan bu nutkiy shakli nasriy tuzilishdan iborat butun dunyo xalqlarida mavjuddir. Demak, u umumbashariy janrdir. Ertak xikoya kilishga muljallangan janr, mana shu jihatdan karaganda, epik janr. Demak, unda ma'lum bir vokeani xikoya kilish muayyan syujet asosida kechadi. Ertak xalq o'zaki ijodining katta epik janri bo'lganligi tufayli unda, syujet bir chizikli bulishi bilan birga ko'p chizikli ham bulishi mumkin. Syujet chizigida birdan ortik ezgulik yulida kurashuvchi qahramonlar ishtirok etadi. Shuningdek, yovuzlik kuchlarini ifodalovchi obrazlar ham birdan ortik bo'ladi va shu yusin obrazlar tizimi vujudga keladi.

Ma'lumki, ertak badiiy asar. Shuning uchun ham uning tarkibida ko'plab poetik detallar hamda obrazlar katnashadi. Bu obraz va detallarning ertakning badiiy asar sifatida shakllanishidagi vazifasi aloxida ahamiyatga ega.

Xalq og'zaki poetik ijodiga mansub epik janr sifatida ertak ham ko'pgina uzgarishlarga uchraydi. Chunki o'zakilik, ijodkorning noma'lumligi uning syujetida turli uzgarishlar kelib chikishining omilidir. Uzgarishlar ertak strukturasida kengrok bulsa, ya'ni syujet kurilishi, qahramonlarning vazifalari hamda g'oyaviy yunalishda ham uzgarishlar yuz bersa, ertakning turli versiyalari kelib chikadi. Bunda davr omili ham ma'lum rol uynaydi. Bir ertakka bir necha yuz yillar oldin asos solingan bulsa shuncha muddat ichida u turli uzgarishlarga uchraydi — uning mazmunida, badiiy detal va vositalarda o'yaviy yunalishda Har bir davr uz izini koldiradi.

O'zgarishlar yuz berishiga yana bir sabab shuki, ertakchilar ham uziga xos maydon va bilimga ega bo'ladilar.

Mana shu uziga xoslik ham ertak kurilishida Har xil uzgarishlarni keltirib chikaradi.

Xuddi ana shu xususiyatlarga ega bo'lgan mustakil janrni ifodalash uchun ertak so'zi atama sifatida ishlatiladi, xalq tilida bu tushuncha boshqa so'zlar bilan ham ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilida mavjud bo'lgan matal so'zining lugaviy mahnosi Samarkand, Surxondaryo va Far'onaning bahzi joylarida ertak so'zi ifodalaydigan tushunchaga mos keladi, bu so'zdan ham faolrok boshqa bir so'z ko'prok ertak so'zi o'rnida kullaniladi. Toshkent va uning atrofida keng ishlatiladigan ana shu so'z chupchak so'zidir.

Ertakda shu ertakni yaratgan xalq dunyokarashi, mana shu falsafaning jamiyat tarakqiyoti bilan boglik xolda o'zgarib borishi o'z ifodasini topgan bo'ladi; ertakda ertak yaratuvchi xalqning borlikka munosabati, orzu-istaklari ifodalanadi; ertakda xalqning ozodlik yulidagi, erk yulidagi kurashlari ifodalanadi; ertakda ezgulikning yovuzlik ustidan, albatta galaba kilishi, ezgulik yuldoshi bo'lgan qahramonlarning oxir-okibatda murod-maksadlariga etishi kuylanadi.

Ertak umumbashariy janr bo'lganligidan turli xalqlar ertaklarida bir xil yoki bir-biriga uxshash syujetlar, detal va obrazlar uchraydi. Tematik jihatdan esa doimo deyarli bir xil bo'ladi. Masalan, dunyoning barcha xalqlarida mexnat, mexnatsevarlik, dustlik, vafo sadokat va boshqa mavzularda yaratilgan ertaklar mavjud. Bu insoniyat bosib utgan yul iktisodiy jihatdan, tarixiy shart-sharoiti umumiyliigi jihatidan moxiyati ehtibori bilan bir xil yuldan kechganligi bilan izoxlanadi.

Ma'lumki, dunyoning barcha xalqlari ertaklarida sayyor syujetlar uchraydi. Buning vujudga kelishi esa kuyidagicha:

Turli xalqlar tomonidan bir mavzu buyicha bir xil g'oyani ifodalovchi xilma-xil asarlar yaratilishi natijasida sayyor syujetlar vujudga keladi, ana shunday syujetlar ertak tarkibiga kirishi tufayli sayyor syujetli ertaklar paydo bo'ladi.

Biroq ertak — bu, badiiy asar. Badiiy asarda esa biror xalqning dunyosi uz aksini topadi. Shu jihatdan karaganda ertakda, ma'lum bir xalqning, birinchi navbatda milliy ruxiyati va milliy Xarakteri uziga xos ifodalanadiki, bu shu ertakni yaratgan boshqa xalqlardan farqlaydi – o'ziga xosligini ifodalaydi.

Ertak qahramonlarga asoslaniladi. Bu jihatdan ertaklar hayvon qahramonlik va inson qahramonlik ertaklarga bulinadi. Hayvon qahramonlik ertaklar, o'z navbatida, kuchimli va kuchimsiz, ya'ni hayvonlar haqida xikoya kiluvchi (hayvon sifatida Harakat kiluvchi ertaklar) sof hayvon personajlar hayvonlar haqidagi hamda Harakat kiluvchi hayvonlarga insoniy sifatlar nisbat berilgan majoziiy ertaklarga bulinadi.

Ertakning uz mazmun va tasvir printsiplariga kura hayotiy va maishiy, hajviy turlari ham mavjud.

Lekin ertakni tasnif kilishda hozirgacha anik bir tuxtamga kelinmagan. Bu tasniflarni umumlashtirib, shunday tuxtamga kelish mumkin:

1. Hayvonlar haqida ertaklar; 2. Sehrli ertaklar; 3. Majoziiy ertaklar; 4. Hayotiy-maishiy ertaklar; 5. Hajviy ertaklar;

Hayvonlar haqidagi ertaklar turli xalqlarda turlicha bulishiga karamasdan, jaxonning barcha xalqlarida ham mavjuddir. Bir xalq ertagida hayvonlar ozrok va

uncha faol bulmasa, boshqa bir xalq ertak dunyosida ko`prok faolrok bulsa, bu birinchi navbatda, shu xalq yashayotgan geografik muhit faunasi bilan, shuningdek shu xalqning hayvonlarga bo`lgan munosabati bilan izoxlanadi. Masalan, Afrika hamda Shimoliy Afrika xalqlari ertaklari orasida hayvonlar haqidagi ertaklar katta urin egallaydi.

O`zbek xalq ertaklari sirasida ham hayvonlar haqidagi ertaklar ko`plab uchraydi, biroq hayvonlar haqidagi sof ertaklar ko`p emas, ko`prok majoziylik kasb etgan.

Hayvonlar haqidagi ertaklar asosan bolalar fol`kloriga mansub bo`ladi.

Ertaklar, umuman, mana shu hayvonlar haqidagi ertaklardan boshlanadi. Bu tip ertaklar jamiyat tarakqiyotining daslabki boskichlarida vujudga kelgan. Shuning uchun ham bunday ertaklar mazmunida insonning hayvonlar haqidagi daslabki tasavvuri, mifologik karashlar sezilib turadi.

Xulosa kilib aytganda, ertak xalq o`zaki poetik ijodining eng ommaviy janri bulib, u dunyoning barcha xalqlari fol`klorida mavjud janrdir. Bu jihatdan ertak o`zaki ijodning umumbashariy namunasi sanaladi.

Ertak orqali har bir xalqning tarixi, dunyoqarashi, madaniyati, yashash tarzi, milliy psixologiyasi, tirikchilik yo`lidagi urinishlari, bor bo`lish uchun olib borgan kurashlari va shunga o`xshash ko`plab ma`lumotlar bilib olinadi. Ertak xalq hayoti, bosib o`tgan kuzgusidir.

Jamiyat tarakqiyoti bilan boglik xolda, mifologik tasavvurlar, xususan, hayvonlar karashidagi uzgarishlar, hayvon kul`tlari barham topishi bilan hayvonlar haqidagi ertaklarning `oyaviy mazmuni va Xarakteri uzgargan. Bu bilan esa mahjoziy ertaklar paydo bulishi uchun zamin tayyorlagan.

Insoniyat tafakkuri tarakqiyoti bilan boglik xolda totemiing barham topishi natijasida majoziy ertaklar vujudga kelgan.

Mahjoziy ertaklar, ma`lum mahnoda, jamiyatda tengsizlik, sinfnings vujudga kelishi, badiiy tafakko`rning sinfiy xodisalarga real yondashuvi bilan izoxlanadi. Tulik demokratik jamiyatda alligoriyaga extiyoj bulmaydi. Realizm demokratiya tufayli vujudga keladi va shu demokratiya tufayli yashaydi.

O`zbek mumtoz ertaklarining asosiy qahramonlari tulki va buri. Salbiy yunalishda asosiy bulmagan yana bir qahramon bor, bu — tovus.

Hayvon bilan boglik bo`lgan ibtidoiy tasavvurlar, hayotiy detallar, muloxaza va karashlar, hayvonlar haqidagi ertaklar vujudga kelishining omillari sanalsa, mahjoziy ertaklar ham shu ertaklar zamirida paydo bo`ladi.

Chunki jamiyat tinimsiz rivojlanib boradi. Ana shu tarakqiyot davomida ijtimoiy hayot ham uzliksiz uzgarib boradi. Bu jarayonda, dastlab uzini hayvondan ajratishni, uzini individ sifatida taniy boshlashi kuchayadi. Natijada mifologik tasavvurlar barham topadi, dastavval, hayvonlar haqida bo`lgan ertaklar majoziy mahno kasb eta boshlaydi va asta sekin mahjoziy ertaklar vujudga keladi.

Mahjoziy ertaklarning vujudga kelishining asosidir. Betga choparlik, ochik gapirishning nisbiyligi, ko`p xollarda sunhiy bulsa hamki, odob saklashga bexuda urinish kabi psixologik jihatlar tufayli ham mahjoziy asarlar nafakat fol`klorda, yozma adabiyotda ham paydo bulishi uchun asos sifatida xizmat kilgan.

Hayotiy-maishiy ertaklarning ijtimoiy mazmuni kuchli bo'ladi, shu jihat bilan u boshqa toifa ertaklardan farklanadi. Xalq uzining bu ertaklari bilan xalqning uzida mavjud bo'lgan salbiy jihatlaridan kutulishga uringan, ijobiy fazilatlarini ulug'lash orqali unga erishish g'oyasini ilgari surgan. Mana shu mahnoda kishilar toifalari ham toifa mazmuniga qarab ertaklarda uz baxosini olgan. Adolatsiz podsho va boshqa kichik amaldorlar ochkuz va aldamchi ruxoniylar ham, mexnatkash xalq ham uzining xakikiy baxosini olgan. «Zolim podsho» ana shunday ertaklardan sanaladi.

Hayotiy-maishiy ertaklarning asosiy qahramonlari inson. Chunki, mavzu — hayotiy-maishiylik shuni talab qiladi.

Bu ertaklarning asosiy qahramonlariga xos xususiyatlar quyidagilar: xakguylik, aklilik, tadbirlilik, chidam va jasoratlilik, irodalilik, sadokatlilik. Ertak ertak bo'lgani uchun ya'ni uy xayol maxsuli bo'lganligi tufayli asosiy qahramon oddiy inson bulsa ham, bu inson — qahramon yordamchilarga deyarli muxtoj bulmaydi.

Bu ertaklar orasida kompozitsiya va o'ya umumiyliigi mavjud: nutkda epiklik, adolat uchun kurash, yaxshilikning galaba qilishi kabi jihatlar ham umumiydir.

Xususiy, ya'ni uziga xos bo'lgan tomonlari shundaki, sehrli ertaklarda fantastika elementlari ustivor bo'ladi. qahramonlar sirasida ham fantastiklik ustivor bo'ladi. Ular utda yonmaydi, suvga chukmaydi, kurol tahsir etmaydi — kilich utmaydi. Hayotiy — maishiy ertaklarda esa bu jihatlar kumakchi element sanaladi.

Hajviy ertaklar jamiyatga tugridan tugri, bevosita tahsir etadigai ertaklardir. Bu tahsir ikki usulda kechadi. Satira ostiga olish bilan, yumor bilan.

Har ikkisi ham hajviy deb nomlanuvchi (hajviy ertaklar) bu ertaklarning uziga xos tomonlari quyidagilar: birinchisi, ya'ni satirik ertaklar ijtimoiy Xarakterda, ikkinchisi — yumoristik ertaklar shaxsiy Xarakterda bo'ladi. Boshqacha aytganda, birinchisida konflikt podshoxlar, boylar, ruxoniylar, xokimlar bilan oddiy yaratuvchi xalq orasidagi ijtimoiy karama-qarshilik ustiga kurilgan bo'ladi, ikkinchisida esa bunday ijtimoiy karama-qarshilik bulmaydi, unda yaxshi fazilatlar bilan nukson va kamchiliklar orasidagi ziddiyatlar tasvirlanadi. Masalan, mexnatsevarlik, okillik, tadbirkorlik, donolik, vafo-sadokat, diyonat va boshqalar, dangasalik, ujarlik, yalkovlik, maktanchoklik, nunoklik, lakmalik kabilarga qarshi qo'yiladi. Bunda yana bir jihatga ehtibor karatish lozim: bu — mavzu. Mana shu mavzuning qanday yoritilishiga qarab ertak u yoki bu tipga kiritiladi. Agar ikki toifa orasidagi konflikt orqali birining donishmandligi va boshqasining lakmaligi, kalta faxmligi ko'rsatilsa, yumoristiklik ustivor bo'ladi, agar adolat va adolatsizlik konflikti ijtimoiy mahno kasb etsa, satiriklik ustivor bo'ladi. Kurinadiki, ijtimoiy-siyosiy xulosa chikarish yumoristik ertaklarga ham xosdir, lekin ijtimoiy-siyosiy xulosaning keskin karama-qarshilik fonida keltirib chikarish yumoristik ertaklarga emas, satirik ertaklarga xosdir.

Sehrli ertakning uziga xos belgisi shundaki, bu xil ertaklar ibtidoiy tasavvur asosida kuriladi, bularning syujetida ibtidoiy tasavvurlar etakchilik kiladi. Mifiklik sehrli ertaklarning uziga xos belgisidir.

Sehrli ertaklarda fantastika (mifiklik)ning vazifasi tubandagicha:

Badiiy vosita vazifasini bajaradi. Masalan, «Yoriltosh» ertagida kiz real, ugay aka real; tosh, suv, kiyik ham real. Biroq ular bilan boglik tasvir va tasvir uslubi mifik, fantastik.

Sehrli ertaklarning sehliligini tahminlashda esa dev, pari, yalmog`iz, ajdar, semurg kabi obrazlar katnashadi. Yalmogiz obrazining mifikligi uning evrilishida, ya`ni bir narsadan boshqa bir narsaga aylanib turishida kurinadi. U bir urinda guzal kiz, bir urinda olma, boshqa bir urinda gul, ilon, yigit va xokazo. U doimo bir kurinishdan boshqasiga utib aylanib ish kuradi.

Sehrli ertaklar poetikasida kuyidagilar aloxida urin tutadi:

Tilsm, magik rakamlar (uch, etti, kirk kabi) mifologik personaj va predmetlar (ajdar, dev, pari, yalmogiz, tukmok, kalpok va x.k.).

Sehrli ertaklarning ijtimoiyligi uning `oyasida kurinadi. Mifologik tasavvur va karashlar bilan boshlangan vokea oxir-okibatda ijtimoiy mazmun kasb etgan xolda tugaydi. Masalan, ijobiy qahramon mifologik syujet chizigida mifologik personajlar — dev, pari, ajdarlar bilan kurashib, ularni engadi, ertak sungida muayyan bir mamlakat egasi sifatida taxtga utiradi va uz yurtida ijtimoiy tenglik adolat urnatadi.

Sehrli va hayotiy maishiy ertaklarning umumiyligi va xususiy jihatlari haqida gapirilganda, kuyidagi xolatga duch kelamiz.

Kompozitsiya va g`oya, epiklik, adolat uchun kurash, yaxshilikning galaba kilishi ularni umumlashtiradi; xususiy jihati shundaki, sehrli ertaklarda fantastika elementlari ustivor bo`ladi. qahramonlar sirasida etakchi urin egallaydi. Hayotiy-maishiy ertaklarda esa ular kumakchi elementlar sanaladi.

Sehrli-fantastik elementlarda realizmning o`rni bulsa ham, bu tip ertaklar asosan xayol va mifologik tasavvurlari maxsulidir. Bu ertaklarda orzu-istak, g`oya real bo`ladi, ifoda detallar fantastik yulda, mifologik tasavvurlar kumagida ifodalanadi. «Uchar gilam» - ana shunday tipga kiruvchi o`zbek xalq ertagidir.

Xullas, ertak xalq poetik ijodining epik turiga mansub bo`lgan, nutk shakli buyicha asosan nasriy - xikoya kilishga muljallangan, umumbashariy janrdir. Og`zaki ijodning nisbatan kadimiyrok shakli ham ertak.

Uzok davrlarni bosib utgan bu janr shu davrlarni bosib utish jarayonida kichik bulinishiga ham ega bo`ladi — hayvonlar, sehrli, mahjoziy, hayotiy-maishiy, hajviy kabi turlarga bulinadi.

Ertakda, Har qanday xolda ham, doimo xalq hayoti tasvirlanadi, uning orzu-istaklari ifodalanadi.

Nazorat savollari:

1. Ertak qanday janr?
2. Ertak kompozitsiyasi.
3. Ertak voqeasining zamon va makonga munosabati.
4. Ertakning tasnif asoslari.
5. Sayyor syujetli ertaklar qanday vujudga keladi?
6. Hayvonlar haqidagi ertaklar vujudga kelishining omili.
7. Ertak tuzilishida boshlanmaning vazifasi.
8. Ertak tuzilishida tugallanmaning vazifasi.
9. Ertak turlari.
10. Ertak poetikasi.

Adabiyotlar:

1. X.Razzokov, T.Mirzaev, O.Sobirov, K.Imomov. O'zbek xalq o'zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
2. T.Mirzaev va boshqalar. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
3. N.Xatamov, B.Sarimsokov. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lugati. Toshkent, 1979.
4. G.Jalolov. O'zbek xalq ertaklari poetikasi. T. 1978.

9-mavzu: XALQ DOSTONLARI.

Reja:

1. Doston haqida.
2. Doston kuylash tartibi.
3. Dostonchilik maktablari.
4. Dostonchi — baxshilar.
5. Doston turlari.
6. Xulosa.

Tayanch atamalar: *tasnif; ʻyaʻramonlik; romantik; tarixiy; kitobiy; jangnoma; doston; baxshi.*

MUAMMOLAR:

Xalq dostoni haqida ma'lumot. Doston – xalq o'zaki ijodining sinkretik janri sifatida. Dostonda badiiy matn (nazm va nasr) va musiqaning o'rni, o'zbek xalq o'zaki ijodida doston janrini yozib olish, o'rganish, nashr qilish tarixidan. Dostonchilarning turlicha nomlanishi: xalq shoiri, baxshi, dostonchi, sannovchi, yuzboshi, oqin va boshqalar; ma'lum doston matnini katta o'zgarishlarsiz kuylovchi baxshi - dostonchi baxshi, doston kuylash asnosida o'zidan ham qo'shib kuylovchi baxshi – badihago'y baxshi, o'zi ham yangi asarlar yaratuvchi ijodkor baxshi – shoir baxshilar haqida ma'lumot. O'zbek xalq dostonchiligining territorial jihatdan bo'linishi (Samarqand, Xorazm, Far'ona) haqida tushuncha. Xalq dostonchilari

maktablari. Ularda asar matnining o'zgaruvchanligi va turg'unligi, repertuar ijro etish usuli. Dostonlarning turkumlari, variant va versiyalari. Bu masalalarning amaliy va nazariy ahamiyati.

Dostonlarning tasnifi:

1. Qahramonlik dostonlari – xalq eposlari («Alpomish»).
2. Romantik dostonlar («Kuntug'mish», «Go'ro'g'li» va «Rustamxon» turkumidagi dostonlar).
3. Tarixiy dostonlar («Shaybonixon», «To'l'anoy» va boshqalar).
4. Kitobiy dostonlar – xalq kitoblari («Farxod va Shirin», «Layli va Majnun», «Gul va Sanobar», «Bahrom va Gulandom», «Oshiq`arib va Shohsanam»).

Doston xalq og'zaki poetik ijodining epik turiga mansub eng yirik, uzini yaratgan xalqning qiyofasini tulik ko'rsatuvchi badiiy asardir. Doston har qanday narsaga kuylana bermaydi, unda xalq hayotida muxim iz koldirgan vokealar haqida so'z boradi va shuning uchun ham xalq o'zaki ijodining bu epik janri katta kimmatga ega sanaladi. Shuningdek, doston har doim ham yaratilabermaydi. Xalq katta badiiy eposga extiyoj sezgandagina ana shunday yirik asarlar vujudga keladi.

Dostonda xalq hayotini mumkin kadar keng ko'rsatishga intilish kuchli bo'ladi. Mana shu jihat uni sinkretik xarakter kasb etishga olib keladi- doston xikoya kilinadi, kuylanadi. Kuylash doston vokealarini yanada kuchlirok jonlantiradi, bu esa vokeani bir kadar yorokinrok gavdalantiradi, vokealar guyo Harakatga keladi. Shunga kura doston matni shaklan ikki xil — nasriy va nazmiy bo'ladi.

Xalq og'zaki poetik ijodining bir janri sifatida doston ham fol'klorning boshqa janriga xos xususiyatlariga ega: og'zakilik, o'zgaruvchanlik, an'anaviylik, kollektivlik kabilar dostonga ham xos. Dostonning uziga xosligi tasvirda epiklik, xajm buyicha manumentallik, kompozitsion murakkablik, syujetning ko'p chizikliligi kabilarida ifodalanadi.

Umuman dostonning dostonligini bildiruvchi bu jihatlari o'zbek dostonlariga ham tulikligicha muvofik keladi.

Doston professional janrdir. Uning maxsus kuylovchilari bulib, ular doston kuylash tartibiga kathiy amal kiladilar.

Doston kuylashda birinchi unsur vakt bilan boglanadi. Doston kachon bulsa kuylana bermaydi, feodal sharoit takozosi bilan dostonlar yil fasllarining dala ishlaridan nisbatan xoli bo'lgan damlarda kuylangan.

Yana bir tartib, dostonni kuylash qanday boshlanishi bilan boglanadi. Odatga muvofik baxshi uz auditoriyasini doston eshitishga tayerlagan. Bu uziga xos kirishni vujudga keltiradi. Kirishda baxshi tinglovchilarga bevosita murojat kiladi, kaysi asarni kuylab berishni ohang orqali kuylab suraydi. Mana shu surov «nima aytay» deb nomlanadi.

Baxshi uz xizmati uchun xak talab etmaydi. Doston kuylash tartibida joy olgan bir xolat borki, unga muvofik baxshi xizmati takdirlanadi: dostonning kizik nuktalaridan biriga kelganda, baxshi nafas rostlash uchun tashkariga chikib dam oladi. Vaktning shu asnosini baxshilar «dumbira tuntarmok» deb yuritadilar. Xuddi ana shu onda har kim uz imkoniyatidan kelib chikib, dumbira yoniga yozib kuyilgan baxshi belbogiga pul tashlaydilar. Bir ozdan keyin xonaga kirgan baxshi yana uz ishini davom ettiradi - doston kuylashni boshlaydi.

Baxshi mexnatini takdirlash bu bilan cheklanib kolmagan. Ko'p xollarda kecha tashkilotchilari yoki tuy egalari aloxida sovga berganlar. Bunday sovgalar odatda ot, kuy, echki kabi hayvonlardan iborat bo'lgan.

Doston ijrochilari xalqda baxshi, yuzboshi, soki nomlari bilan yuritilgan. Doston takdiri aksari xollarda mana shu ijrochilar kulida bo'lgan.

Ma'lum doston matnini katta uzgarishlarsiz kuylovchi baxshi dostonchi baxshi deb yuritiladi, doston kuylash asnosida uzidan ham kushib kuylovchi baxshi-badixaguy baxshi, uzi ham yangi asarlar yaratuvchi ijodkor baxshi shoir baxshi deb yuritiladi.

O'zbek xalq dostonchiligida xalq baxshilarining roli kattadir. Shu baxshilar tufayli xalq dostonlari yanada takomillashgan, badiiy jihatdan saykallashgan.

Hududiy jihatdan o'zbek dostonchiligi uch yirik oqimga bulinadi: Samarkand, Xorazm, Farg'ona. Hozirda Farg'ona shu sirada uncha rivoj topmayotgan mintaka.

Ijro usuliga bog'lik xolda alohida-alohida dostonchilik maktablari mavjud.

Dostonchi-baxshilar ana shu maktablarda etakchi ustozlar tomonidan tayyorlanadi. Odatda bu ham uz tartib koidalariga ega bo'lgan. Baxshilar uz faoliyatlari davomida iktidorli bolalarni tanlab, shogirdlikka olganlar. Shogirdga tor chertishdan tortib kuylashgacha bo'lgan mashklar bevosita urgatiladi.

Ustoz shogird anhanasida nixoyatda ibratli bir urin albatta tahkidlanishi lozim: ustoz uz shogirdini tayyor buldi deb xisoblasa, uni uziga xos maxsus imtixonidan utkazish uchun ziyofat uyushtiradi. Bu uziga xos anjumanga boshqa baxshilar mutaxassis sifatida, shuningdek, doston kuylashni baxolay oladigan ishkibozlar ham taklif kilingan. Sinovdan utgan shogirdga ustozning uzi bir kator ustibosh, dumbira yoki boshqa musika asbobi takdim etib, ko'pchilik oldida fatvo bergan.

Xullas xalq dostonlari uni yaratgan xalqning qiyofasini gavdalandiruvchi yirik badiiy asardir. O'zbek dostonchiligi kadim —kadimlardan boshlangan, urf bo'lgan badiiy ijod bulib, u dunyoga «Alpomish», Go'ro'g'li turkumidagi kator o'lmas durdonalarini bergan. O'zbek dostonchiligi, umuman dostonchilikka katta maktab deb karalsa, dunyodagi eng yirik dostonchilik maktablaridan biridir. qahramonlik eposlari yaratish buyicha ham, jangnoma tipidagi, tarixiy, romantik, kitobiy dostonlar yaratish bobida ham o'zbek dostonchiligi uziga xos munosib uringa ega.

Odatda tasnif kilishda ikki printsipga asoslanadi. Birinchi printsip tasnif kilinishi lozim bo'lgan predmet va tushunchalarga xos belgilarni asos kilib oladi va tasnif kiladi. Ikkinchi printsip buyicha tasnif kilish uchun kulay lekin tasnif uchun tortilgan predmet va tushunchalarga xos belgilar (bu urinda so'zlarga xos belgilar)ga asoslanish printsipi buyicha so'zlar tasnif kilingan bo'ladi. Agar alfavit buyicha tartib berilsa, bu sunhiy, predmet va tushunchalarga xos bulmagan belgilar, formal belgilar asosida tasnif kilingan bo'ladi. Kurinadiki tasnifda ham asoslanish aspekti bir xildir.

O'zbek xalq dostonlari tasnif kilinganda ham ana shunday turli yondashuvlardan kelib chikiladi. Ana shulardan biri doston ijrochilari bilan boglanadi va bundan hududiy-mintaqaviy tasnif buyicha bulinish kelib chikadi. Tasnifning yana bir aspektida bevosita dostonning uzi uni mazmuni bilan boglanadigan g'oyaviy-tematik asosdagi tasnif buyicha bulinish kelib chikadi.

O'zbek xalq dostonlari hududiy jihatdan turli yunalishlarga bulinadi. Bu urindagi bulinish ko'prok doston kuylashdagi individual-stilistik asosni nazarda tutadi. Shunga muvofiq o'zbek fol'klorshunosligida shartli deb atalgan xolda dostonchilikning kuyidagi maktablari ajratiladi: Bulungur, kurgon, Shaxrisabz, Kamay, Sherobod, Janubiy Tojikiston, Xorazm dostonchilik maktablari.

Bulungur dostonchiligining o'zbek fol'klorshunoslik faniga ma'lum bo'lgan mashxur vakili Fozil shoir Yo'ldosh o'g'lidir. Undan undan ortik xalq dostonlari yozib olingan.

Fozil Yo'ldoshdan yozib olingan barcha dostonlarda epik kulamlilik, shiddatkorlik ustivor jihat sanaladi. Kurish mumkinki, u mansub bo'lgan dostonchilik maktabida qahramonlik eposlarini kuylashga moyillik kuchli bo'lgan. Fozil shoirning uzi ham shunday dostonlarni maxorat bilan ijro etgan. Buni shundan ham kurish mumkinki, «Alpomish» dostoni ko'plab baxshilar tomonidan kuylangan bulsa ham xech kaysi baxshi uni Fozil Yuldosh kuylaganidek kuylagan emas. Chunki, «Alpomish» moxiyat ehtibori bilan qahramonlik eposidir.

Bundan shu narsa anglashiladiki, Bulungur dostonchilik maktabiga mansub baxshilarni birlashtiruvchi poetik uslub qahramonlik dostonlarini kuylashga xoslanganlik.

Dostonchilik maktablarining yana bir yirik markazi kurgon nomi bilan yuritiladi. Bu markaz bilan boglanadigan baxshi-shoirlarni, uslubdagi nafislik, tasvir buyokdorligiga ehtibor karatish kabi jihatlar birlashtirib turgan.

O'zbek fol'klorshunosligi Ergash shoir Jumanbulbul ugli va Vulkan shoirlarni bu maktabni eng sunggi atokli vakillari deb xisoblaydi umuman, bu maktabga Ergan Jumanbulbulning ota-bobolari asos solganligi ham taxmin kilinadi.

Bu maktabning talantli vakillaridan yigirmadan ortik o'zaki ijod durdonalari yozib olingan. Bular ichida «Kuntugmish», «Ravshan», «Avazxon» va boshqa Go'ro'g'li turkumiga mansub dostonlar alohida ahamiyatga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Chunki, bu dostonlar xuddi shu maktab vakillari tomonidan mukammal ishlangan.

O'zbek dostonchiligida mintakaviy jihatdan uziga xoslikka ega bo'lgan yana bir markaz Shaxrisabz maktabi deb yuritiladi. Bu maktabni individual jihatini fol'klorshunoslar doston kuylashdagi - kuvnok va kutarinki rux bilan boglaydilar.

Navbatdagi dostonchilik maktablari yukorida kurib utilgan maktablardan bir muncha fark kilsalar-da, ular kabi yuksak mavkega erisha olganlar. Lekin bir maktab — Xorazm dostonchilik maktabining uziga xosligi anik-ravshan ajrab turadi.

Xorazmda so'z va kuy birligida kuy etkchilik kiladi. Doston tarkibidagi Har bir qo'shiq aloxida kuy bilan ijro etiladi. Ijro ochik ovoz bilan ifodalanadi.

Soz bir sozli ham bulishi mumkin, ko'p sozli ham bulishi mumkin. Doston kuylashning uzi ham shunday: bir kishi tomonidan ham ijro etiladi, ko'p kishi tomonidan ham ijro etiladi. Masalan, bir doston ustoz baxshi raxbarligida ko'pchilik, ya'ni shogird baxshilar kushilishi bilan kuylanishi mumkin. Bunda kuyning etakchiligi ham kuzga tashlanadi. Chunki, birinchidan, ustoz uzi bir musika asbobida ijroni boshlasa, shogirdlar ham boshqa musikiy asboblardan bilan jur bo'ladilar va natijada turli musikiy asboblardan iborat dasta vujudga keladi; ikkinchidan, dostonning matni yozma ravishda ijrochilar kulida bulishi ham mumkin.

Xorazmda xalq qo`shiqlarining hamkorlikda kuylanishi ham nisbatan keyinroq urfga kirgan. Masalan, tortishuv, ya`ni surra ashula yulida ijrochilarning uzaro baxsi ham ma`lum mahnoda bir kuy ichida ikki ashulachining ijrosidir. Bunday ijro usuli boshqa mintakalarda deyarli uchramaydi, svorpa esa sof Xorazm yulidir.

Xorazm baxshilarining ijrosida musikiy asbob bir xil emas. U erda dutor, tor, garmon, kabi asboblarning jurligida ham doston kuylanadi.

g`oyaviy-tematik jihatdan hayot lavxalarini aks ettirish yuli hamda tarixiylik printsiplariga asoslanib, o`zbek xalq dostonlari qahramonlik, romantik, tarixiy dostonlar nomi bilan uchga bulinadi.

qahramonlik dostonlaridagi asosiy qahramon obrazi ko`p xollarda, asosan, xalq kiluvchi damlarda, mifologik buyoklarda tasvirlanadi. Ular utda kuymas, suvda chukmas, yakka uzi bir butun lashkarlar guruxini tor-mor etadi. Bu qahramonlar kurashida uz manfaatidan kura el-yurt, xalq manfaati yukori turadi. Adolat ular uchun shior sanaladi va shuning uchun ham ular xalq qahramonlari sifatida gavdalanadi. «Alpomish» qahramonlik dostonining tipik namunasi.

Romantik dostonlar asosida jamiyatni tutib turuvchi yuksak ishk kechinmalari yotadi. qahramonning barcha hatti-harakatlari ana shu ishk atrofida kechadi. Barcha insoniy fazilatlar — haqiqat uchun kurash, adolat g`oyasi, ezgulik, kattaga xurmat, kichiklarga izzat, yorga sadokatning elga, umuman, yaxshilikka sadokat ekanligi insoniy tuygu bo`lgan ishk orqali ifodalanadi.

Bu tip dostonlarda ham mifiklik, fantastika katta urin tutadi. Tengsiz azob-ukubatli sarguzasht turli tilsimlar bilan kuchli boglanadi, gorlar, anxor va hokazolar; er osti, suv osti voqealari bilan tutashib ketadi.

Tarixiy dostonlar utmishda real-bulib utgan vokea- xodisalar, tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan dostonlardir. Bunda bulib utgan vokea-xodisalar yoki tarixiy shaxslar haqida emas, shular asosida yaratilganligiga aloxida ehtibor karatish lozim. Chunki bu asarlarda turixiylik o`z asoslari bulmish xujjatdan nixoyatda uzok bo`ladi.

Kitobiy deb yuritiluvchi dostonlarning manbasi yozma adabiyotdir. Xalq baxshi shoirlari mumtoz adabiyog materiallarini kayta ishlash natijasida yoki materialni yozma adabiyotdan olib asar yaratish natijasida kitobiy deb ataluvchi dostonlar vujudga keladi. Atama nomi ham bu xolni tulik ifodalaydi. Masalan, Navoiyning «Farxod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari asosida xalq dostonlari (baxshilar tomonidan) yaratilgan.

Qahramonlik dostonlari xalqni uz-uzini anglash jarayoniga kirgan damlarda, xalq hayotida buyuk uzgarish va burilish bulayotgan damlarda yaratilgan. Buni «Alpomish» misolida ham kurish mumkin.

Xalqning yashash tarzi kuchmanchilik bulib, shu hayot tarzini inkor kilish va utroklashish boshlangan, shu yulda keskin kurashlar boshlangan pallada bir xalqqa birlashish jarayoni kechadi. Bunda, albatta, turli nizolar, teritoriya uchun urushlar kelib chikishi tabiiy. Mana shunday kurashlarda davlatchilik vujudga kela boshlaydi. Davlat kay bir tomondan urug`chilik karashlarni inkor kilish, ikkinchi tomondan unga asoslanish bilan tarkib topa boshlaydi. Bu jarayon ham oson kechmaydi. Birlashish zarur bo`lgan, birlashish mantikan talab kilingan uru`lararo uzaro janglar — urushlar bo`ladi, sung birlashgan uru` va kabilalar uz erlari uchun kurashadilar — chet el

boskinchilari bilan urush olib boradilar. qahramonlik Harakatlari ana shu ishk atrofida kechadi. Barcha insoniy fazilatlar — haqiqat uchun kurash, adolat `oyasi, ezgulik, kattaga xurmat, kichiklarga izzat, yorga sadokatning elga, umuman, yaxshilikka sadokat ekanligi insoniy tuygu bo`lgan ishk orqali ifodalanadi.

Eposlar, dostonlar xuddi mana shu davr va shu mazmuni maxsuli sifatida vujudga keladi.

Jangnoma tipidagi dostonlar ham, keng mahnoda, qahramonlik dostonlarning bir kurinishidir. Mohiyat ehtibori bilan «To`maris» qahramonlik eposi sanaladi, demak, jangnoma kurinishidagi asarlar ham qahramonlik eposining bir kurinishidir.

Shunday kilib, xalq dostonlari, asosan, ikki asosga kura tasnif kilinadi. Biri mintaka asosi, yana biri `oyaviy- tema epik asos.

O`zbek dostonlari individual — uslub asosiga olingan xolda Bulungur, kurg`on, Shaxrisabz kabi, g`oyaviy-tematik jihat asosga olingan xolda qahramonlik, romantik, tarixiy, kitobiy kabi bir necha turlarga bulinadi:

Nazorat savollari:

1. Doston haqida.
2. Dostonchilik maktablari.
3. Dostonning ijtimoiy mazmuni.
4. Doston tasnifi asoslari.
5. Qahramonlik eposlari.
6. Qahramonlik dostonlarida mifiklik.
7. Romantik dostonlar haqida.
8. Romantik dostonlarning mavzu qatlami.
9. Tarxiy dostonlar.
10. Tarixiy dostonlarning reallikka munosabati.
11. Kitobiy dostonlar haqida.
12. Qahramonlik dostonlari.
13. Jangnoma tipidagi dostonlar haqida.

Adabiyotlar:

1. X.Razzokov, T.Mirzaev, O.Sobirav, K.Imomov. o`zbek xalq og`zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
2. T.Mirzaev va boshqalar. O`zbek xalq og`zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980.
3. N.Xatamov, B.Sarimsokov. Adabiyotshunoslik terminlari- ning ruscha-o`zbekcha lugati. Toshkent, 1979.
4. T.Mirzaev. Xalq baxshilarining epik repertuari. Toshkent, 1979.
5. M.Murodov. Dostonlar guldastasi. «Alpomish», «Rustamxon» Toshkent, 1985.

10-mavzu: «ALPOMISH» DOSTONI

Reja:

1. Dostonda uru`chilik munosabatlari ifodalanishi.
2. Dostonda davlat, davlatchilik va huquqqa doir tushunchalarning berilishi.

Tayanch atamalar: *urug`
urug`chilik; zakot; qalmoq; kashal el.*

3. Dostonda ayolga munosabatning ko'rsatilishi.

4. Xulosa.

MUAMMOLAR: «Alpomish» dostoni – qadimgi xalq qahramonlik eposi ekanligi. Asarning o'zbek, qozoq, qoraqolpoq, tojik, tatar, oyrot va boshqa fol'klor variantlari haqida ma'lumot. «Alpomish» dostonini yozib olish va o'rganish tarixidan. V.M.Jirmunskiy va X.T.Zarifovlarning «O'zbek xalq qahramonlik eposi» kitobida «Alpomish» dostonining tahlili. «Alpomish» dostoni yuzasidan 1956 yili Toshkentda bo'lib o'tgan ilmiy-regional kengash haqida ma'lumot. «Alpomish» dostoni haqida so'nggi yillarda nashr etilgan ilmiy asarlar.

«Alpomish» dostonida ijtimoiy munosabatlarning ifodalanishi: Markaziy Osiyoda qabila-urug'chilik munosabatlarining emirilishi, vujudga kelayotgan feodal munosabatlarning tasvirlanishi; dostonida davlat masalasi. Dostonida ifodalangan xalqparvarlik, tinchlik, do'stlik, chin muhabbat g'oyalari. Dostondagi Alpomish, Barchinoy, Qaldirg'och, Qorajon, Qo'ltoy va Qayqubod, Toychaxon, Surxayl kampir, Ultontoz va Ko'kaldosh obrazlariga xarakteristika. Dostonning badiiy xususiyati va tili. «Alpomish» dostonining o'zbek xalq og'zaki ijodida tutgan o'rni va ahamiyati. Doston poetikasi.

«Alpomish» butun turkiy xalqlarning mushtarak yodgorligidir.

«Alpomish» dostonining mazmuni, o'yasi haqida olimlar tomonidan bildirilgan fikrlar jamlansa, quyidagi manzara yuzaga keladi: unda er uchun kurash, uru' birligi uchun kurash ifodalanadi, oila uchun kurash, markazlashgan davlat uchun kurash dostonning asosiy g'oyaviy yunalishini tashkil etadi.

«Alpomish» albatta, qahramonlik eposi, unda ko'plab muammolar kutarilgan. Doston obrazlari, badiiy xususiyatlarini aloxida tahkidlagan xolda uning ijtimoiy mazmuniga aloxida ehtibor berish urinlidir.

Dostonida uru'chilikning asta-sekin barham topishi, bu sohadagi ijtimoiy munosabatlarning yangi — navbatdagi boskichga kadam kuyishi keng kulamda o'z aksini topgan. Bu jarayonning kechishi ikki karama-qarshi kutb buyicha tarqiyot uzaniga tushganini kuzatish mumkin. Bir oddiy insoniy fazilatlar hamda axlokiy normalarga zid bo'lgan xatti-Harakatlar orqali uru'chilik inkori bulsa, ikkinchisi adolat talablariga javob beruvchi axlokiy normalarga mos bo'lgan faoliyat orqali uru'chilik inkoridir. Boysari «Bizning molimiz shu vaktgacha zakot bulmagan, endi akamiz ugilli kishi bulib, darrov bizning molimizni zakot kiladigan bulibdi-da» deb elni tashlab, kalmok yurtiga ketadi. Bunda Boysarining gururi kungirotdan «un ming uyli» kungirotlikning kuchini Harakatlantiradi. Biroq Boysari uru'doshlardan, uz akasi Boyburidan xech kungil uza olmaydi, utib borayotgan karvon orqali uz eliga «arza» junatmokchi bo'lganda ham dastlab kizi Barchin emas, akasini eslaydi, «arza beray Boysun-kungirotdan xoniga eltib bersang Boyburi mexriboniga» deb uktiradi. kalbida kuzlagan gurur birdaniga uning yodiga Barchinni soladi. «Esima olma barchin Barchin kizimni» deya xabarni «kizima ber, Boyburiga bermagin», «Barchindan uzgaga xatni bermagin» deb iltijo kiladi. Bunda keng uru'chilik iplari oson uzilmasligini, ota-ona va farzand tor uru'chiligi nisbatan mustaxkamligicha kolishini kurish mumkin. Bunday munosabat Boyburi timsolida yana ham yorqinroq kuzatiladi. Boyburi ukasi Boysarining takdirga beparvolik munosabatda bo'ladi. Ugli Alpomishning kalmok yurti yurishlariga Har ikki safar ham qarshi chikadi.

Barchindan xat olib kelgan choparni «izzat-ikrom kilib» kaytishlari oldidan ularga «zer-zabar inhom berib» tayinlaydi.

«Bundan ketgancha kungirot muzofatidan utgancha, kalmok viloyatiga etgancha yo bir utinchiga, yo bir podachiga, yo chulda yurgan chuponga» «Biz Barchinning kelgan chopari bular edik» deb ogzingdan chikarsang, odam buyuraman keyiningdan kuvib etadi, boshingga kamchi kotadi, badaningni buzday kilib yirtadi, olib kelib dorga tortadi, ogzingdan chikarmay ketgin». Uning muddaosi: «Barchin uchun yubormayman bolamni».

Alpomish ikkinchi bor kalmok yurishiga sabab Boysarining ayanchli takdiri. Boysari Alpomishga amakilik va kaynotalik iplari bilan boglanadi. Boyburiga esa oga-inilik iplari bilan boglanadi. Demak, Boysari Alnomishdan kura Boyburiga yakinrok, shuning uchun ham uz otasidan izn suraganda, kaynotam yoki amakimni olib kelaman demaydi. «Kashal elidan biyni olib kelayin», deydi.

Dostonda yana bir uru'-aymokchilik munosabatlari kalmok alplari bilan alokador xolda beriladi.

korajon kalmoklik tukson alpning biri. U ham Barchin uchun umidvor kurashchilardan. Lekin, korajon Alpomish bilan «Xudoni urtaga solib» dust tutinadi. Bu dustlikning omili korajonning shaxsiy fazilatlari undagi xalollik va mardlikdir. kalmoklik bu alp Alpomishning soddaligiga, kuchiga, ochik kungilligiga, dustga dustday karashiga tan beradi, o'zi mardligi tufayli, mardlikni kadrlyaydi, xatto onasi: «Dushmanni uyingga mexmon kilibsan», «odamxur o'zbekni topib kelasan», «bu o'zbekka mexribonlik kilmagin», «achchiklansa, bolam, seni uldirar» deganda ham uz fikridan kaytmaydi. Xalol alp sifatida haqiqatni ulug'laydi, «to o'lguncha yaratganga rost buldim» «o'z fehimdan chupu-xasdan past buldim» deya kamtarlikni uz o'rniga kuyadi. Bu fazilatlar yana ham kathiylashganda esa onasiga uz fikrini bunday ifodalaydi: «sen mening dustimni dushman bilasan, bunday bulsa sen imonsiz ulasan, kimni kursang ganim bilib yurasan». Bu gapdan kurinadiki, korajon uz onasini hammadan kura ko'prok biladi. Suxayl kampir bu urinda ona emas, u — maston, jodugar.

Ota-ona va farzand uru'chilik iplari kuchsizlangani dostonning yana bir epizodida kurinadi. Bu Alpomishning xabarchisi bo'lgan goz bilan boglanadi. Alpomish yotgan zindonga yarador goz kulab tushadi. Bu gozni Shakaman togida bir kampirning ugli otib yarador kilgan edi. Goz zindonda Alpomish parvarishi bilan sogayadi, uning xatini olib, Boysun tomon ketayotganda, dam olish uchun yana Shakaman togiga kunadi. Shunda gozning ovozi eshitgan mergan onasiga qarab murojaat kiladi: «Shakaman togiga keldi dushmanim, ena uklab bergin uku yoyimni». Emishi fakat kush gusht bo'lgan Shakamandan uk eb, yikilmay ketgan fakat shu goz bo'lganligi tufayli mergan uni uzining dushmani deb sanardi. Lekin ona uz ugliga rad javobini beradi. «Podsholarning ??????kanab yurar elchisi, elchilarning bular ekan tilchisi, bu yolgiz g'oz Alpomishning arazchasi, kuygin, bolam, arazchiga ulim yuk». Lekin otganida kush yikilmasa, bunda orlanadigan xatto kasallanadigan Shakamanning bir mergani bu so'zlarni yomon kabul kiladi. Shunda mergan uz onasiga achchik so'zlar aytadi: «Bunday bulsang sen imonsiz, ulasan», «Shu yolgiz goz, yo ona uynashingmi?».

Bu urinda ona va farzand munosabatlariga zil ketishiga farzand tomonidan alamzadalik, ulja hamda unga egalik, ma'lum mahnode, xudbinlik sabab bulsa, ona tomonidan ezgulikka xizmat kilish ehtikodi, uzgalar uchun yashash, yaxshilik yulida uz burchini bajaruvchi xayrixoxlik tuygulari sabab bo'ladi.

Xullas, urug'chilik munosabatlarining asta-sekinlik bilan bushashi, uru'chilik davriga nisbatan barham topish pallasiga kirishi jamiyat tarakqiyoti, odamlarning tabiat va jamiyatga bo'lgan karashlaridagi uzgarishlar, inson o'z «Men»ini umumiylikdan ajrata boshlashi — individning tarkib topishi, mulkka bo'lgan umumiy munosabatdan xususiy munosabatga utishi, Har bir shaxs jamiyatda uz o'rnini topishga intilishi kabi kator omillarning ijtimoiy munosabatlar sirasidan joy olishi bilan izoxlanadi.

Dostonda kutarilgan ijtimoiy hayotga doir masalalardan yana biri davlat, davlatchilik va huquqga doirdir. kalmokning besh yuz oksokoli fakat oksokolgina emas arboblari ekindan xabar olish maksadida chikkan. Besh yuz chillik rakam emas, lekin bu arboblari ekinlar xolini kurganda, olomonlik kilmaydilar. Bu xakda shoxga xabar berish tuxtamiga keladilar. Bu xabarchilarga kushilib shox xuzuriga «chuvillab fukaro, xalqi keladi, mexnatkash dexkonning bari keladi», shunda ham olomonlik Harakati kuzga tashlanmaydi, uz dardlarini ifodalagan mexnatkashlar «hamma dexkonning arzini sizga kildik» deya shoxga murojaat kiladilar. Shox ham shunta loyik munosabatda bo'ladi: yurtga besurok kirganlar kaysi eldan kelganligini suraydi. Jallodlarni «chilbir chuliga boringlar» deganda ham «xub oralab kurishni» kattasini anik «bilishni» kattasini uzini «bog'lab olib kelishni» tayinlaydi, buning sababini ham izoxlab, ular elga suramay kelganiga, dexkonlar xonavayron kilinganligiga va mexnatkash dexkonlar bari dahvogar ekanligiga ehtibor karatadiki, bunda jallodlar odil va adolatli bulishini anglaydilar. Boysarining kalmok shoxning ximoyatim deb bildim. Gunoximni ma'lum kildim, jallodlar degan ginalida huquq va adolat tamoiliga amal kilish talabini ukish mumkin. «Bizlar - jallod, xonning amrin kutamiz, amr etmasa, seni boylab netamiz», degan jallodlar so'zlaridan esa davlatchilik konunkoida, amru farmon tushunchalari ifodalanadi.

Boysari kalmok shoxidan ximoya suraydi, lekin bu ximoyani fakat siyosiy va iktisodiy ximoya deb bulmaydi. Bu qanday ximoya ekanligini kalmok shoxining kuyidagi so'zlaridan bir muncha oydinlashadi: «Meni ximoya tutib kelgan bulsa, katorda nori ham uziniki nor ustida zari ham uziniki barcha davlat moli ham uziniki, bizga darkor emas. Yayloviga chilbirning chulini berdim, suloviga Oylanining kulini berdim, etti yilgacha moli bezakot, betergov kiraversin». Bunda kalmok shoxining Boysariga ham xudud buyicha ham ikgisod buyicha, ham huquq buyicha panox ekanligi anglashiladi. Hozirgi zamon davlatchilik printsiplarining kurtaklarining dostonining boshqa epizodlarida ham kuzatish mumkin. Doston ijtimoiy mazmunni belgilovchi yana bir yunalish ayolga bo'lgan munosabatining ifodalanishidir.

Bu qahramonlik eposida ayolning jamiyatdagi o'rniga katta ahamiyat beriladi. Aslida Alpomishning barcha qahramonliklari ayol irodasi bilan boglik xolda namoyon bo'ladi. Obraz dinamikasini Harakatga keltiruvchi ham ayol.

Ma'lumki, Alpomishning alpligi dastlab kalmokda uz o'rnini topadi. Bu yurtga u xabar bulishi bilanok osongina junab ketavermaydi. Aka Xakimbekning tanballigi singil kaldirgoch kistovi, uning achchik so'zlari bilan barham topadi.

qaldirg'och o'z so'zlari bilan Alpomishga dastavval erlik, yigitlik vazifalarini bajarish zarurligini uktiradi. Undagi lokaydlikni bilgach Alpomish alpning emas Alpomish insonning kalbiga tahsir utkazadi, yigitlik burchini bajarish tuygusini uygotadi, burch shunchaki vazifa emas, burchni bajarmaslik oriyatsizlikdir. Oriyatsiz odam jamiyatda bosh kutarib yurishga xaksizdir. Yana bir jihat, Alpomish uz yorini mansub bo'lgan elning boshqa bir uzga fukarosidan emas uzak va begona mamlakatdan olib kelishi, kutkarib olib kelishi nazarda tutilsa, kaldirgoch uz akasini fukarolik burchini ham bajarishga undagani seziladi. «Sen ham odamman deb qanday yurasan», kuz kuyugi e nar-moda, ulsangchi» degan achchik so'zlar kaldirgoch uz akasidan talab kilayotgan narsa fakat shaxsiy maydon bilangina ulchanib koladigan munosabatlar bulib kolmay, faol fukarolik burchi ekanligini nazarda tutadi. Akasining otini uzi abzallab «Sog borib, salomat keling bek oga» deya kuzatib kolgan kaldirgoch oyim dostonga qahramonlik ruxini olib kirishda aloxida uringa egadir.

Dostonning asosiy qahramonlaridan biri — Barchin timsolida, mardlik, elparvarlik, vatanparvarlik o'rni bilan Har qanday kurashga tayyor turuvchi va unga yaraydigan jasur ayol gavdalanadi. Barchin ham aslida alplardan. Uni amalda isbot etgan. Tukson alpning biri Kukamon kukaldoshning buyrugi bilan uni sudrab chikmokchi bo'lganda, «Kukamonni chalkarmon kilib» erga kuyadi, «chap tizzasini kukragiga kuyib» turadi, «og'zi bo'rnidan dirak-dirak kon keltiradi».

Ma'lumki, Alpomish yolgiz uzi bir mamlakat armiyasini engish kuchiga ega. Barchin ham ana shunday fazilat egasi sifatida tasvirlanadi. Uz otasi Boysaridan xabar kelgach Alpomishga gina kilib, «Sening esonligingda otam kalmok yurtida xor bulib koladimi?» degan achchik savol tashlaydi, «bormasang, javob ber, davlatli xonim, men kalmok borarman bunda sultonim» deya alplar yulini tutadi.

Dostonning bir epizodida ayolning jamiyatdagi, ijtimoiy hayotdagi mavkei yana ham oydinlashadi. Boysari kalmoklar mamlakatiga kuchmokchi bo'lganda, bu ishdan norozi Barchin uz onasiga murojaat kiladi: «xotin bulmasmikin, erning vaziri?! Er deganning aclin olmas bulurmi, aldab-suldab yulga solmas bulurmi?!».

Bu jumlar mazmunida oila, jamiyat, davlatchilikda ayol o'rnini kurish mumkin.

«Rustamxon» dostoni o'zbek dostonchiligi tarixida uzining aloxida o'rniga ega guzal dostonlardan sanaladi. Mazkur dostonning badiiy asosini tashkil etgan syujet va motivlar ko'p planli va murakkab bulib, uni boshqa o'zbek dostonlaridan ajratib turuvchi xususiyatlardan biri qahramonlik, afsonaviy va tarixiy motivlar feodal hayot uchun Xarakterli bo'lgan kundalik real xodisalar bilan uygunlashib ketganligidir. Doston syujetini tashkil etuvchi vokealar bir- biriga zid ikki kutb urtasidagi keskin kurash bulib xisoblandi.

Ona yurtga muxabbat oddiy kishilarga yaxshilik kilish, dushmanlarga nisbatan nafrat, oliyjanob ezgulik yulida baxodirlik ko'rsatish, insonlar urtasidagi birodarlikni ulug'lash dostonning asosiy leytmotividir.

«Rustamxon» dostonining yana bir fazilati unda «oddiy kishilar» obrazining ancha yorokin buyoklarda berilishidir. Darhaqiqat, siz dostonda «kichik odam» ya'ni oddiy kishi Togay obraziga duch kelasizki, u uzini kelib chikishi oddiy mexnatkashga xos fazilat, dunyokarashi, kasb-kori bilan dostonning demokratik-yunalishini

kuchaytirib, unga bezak bulib tushgan. Togay oddiy toifa mexnatkash xalqning tipik vakili. U xukmdorlar vakilining nopokligi, ma'naviy tubanligini fosh etuvchi obrazdir. «kichik odam» - Togay obrazida mexnatkash ommaga xos fazilatlarining demokratik ohanglarda berilishi, xalq orzu-umidlari va intilishlarining ifodachisiga aylantirgan omillardir.

Xullas, «Rustamxon» dostoni gumanistik `oyalarning va demokratik yunalishning yuksakligi qahramonlar obrazlarning rang-barangligi, bunda xalq fantaziyasining kuchli aks etishi bilan ajralib turadi.

Shunday kilib, doston o'zbek xalq og'zaki poetik ijodining yirik epik janri. Tematik jihatdan uz ichki bulinishga ega bo'lgan bu ijod turi xalq hayoti, yashash tarzi, ruxiy kechinmalari, urf-odati, tarixi, badiiy tafakkuri haqida keng kulamli axborot beradi. Bu bilan uzining tahlimiy vazifasini bajaradi. Insonga xos yaxshi fazilatlar uluglanishi bilan tarbiyaviy vazifa bajargan doston guzal mati va guzal ohang orqali katta estetik vazifa ham bajaradi.

Xullas, «Alpomish» o'zbek xalq o'zaki poetik ijodida yaratilgan lirik qahramonlik eposidir. Unda o'zbek urug'larining bir xalq bulib birlashishi va markazlashgan davlatga intilishlari, shu yulda kurashlari ifodalangan. Doston o'zbek xalqining milliy qiyofasini gavdalandiruvchi va ko'rsatuvchi asardir.

Nazorat savollari:

1. «Alpomish» dostoni haqida.
2. Dostonda uru'chilik munosabatlari ifodasi.
3. Dostonda davlat, davlatchilik tushunchalarining berilishi.
4. Dostonda-huquq va huquqiy munosabatlar ifodasi.
5. Dostonda ayolga munosabatnig ifodalanishi.
6. Dostonda mifologizm elementlari.
7. Dostonning qahramonlik mazmuni.
8. Dostonning ijodiy obrazlar tizimi.
9. Dostonning salbiy obrazlar tizimi.
10. Doston poetikasi.

Adabiyotlar:

1. Razzoqov X., Mirzaev T., Sobirov O., Imomov K. O'zbek xalq poetik ijodi. T.: 1980 y.
2. Mirzaev T. va boshqalar. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. T.: 1980 y.
3. Hatamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lu'ati. T.: 1979 y.
4. Mirzaev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. T.: 1979 y.
5. Murodov M. Dostonlar guldastasi. «Alpomish», «Rustamxon». T.: 1985 y.

61,2,59,4,57,6,55,8,53,10,51,12,49,14,47,16,45,18,43,20,41,22,39,24,37,26,35,28,33,
30
31,32,29,34,27,36,25,38,23,40,21,42,19,44,17,46,15,48,13,50,11,52,9,54,7,56,5,58,3,
60

